

Nowe spojrzenie na pałac biskupów płockich w Broku*

Piotr LASEK

Instytut Sztuki PAN

<https://orcid.org/0000-0002-8153-3081>

Tomasz ZWIĄZEK

Zakład Geoekologii Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

<https://orcid.org/0000-0002-5798-8203>

Wojciech WÓLKOWSKI

Politechnika Warszawska

<https://orcid.org/0000-0003-0046-3729>

ABSTRAKT Problematykę biskupiego pałacu czy też willi w Broku podejmowano w licznych opracowaniach. Niemal całkowite zniszczenie zabytku utrudniało jednak prowadzenie pogłębionych badań nad jego pierwotną architekturą i zdefiniowanie kręgu potencjalnych budowniczych. Funkcja budowli oraz jej nazewnictwo również pozostawało niejasne, ponieważ w niektórych materiałach określano ją jako zamek. Na podstawie dokumentacji wizualnej i dotychczas nieznanych oraz niewykorzystanych źródeł pisanych przedstawiono w artykule nowe ustalenia na temat architektury pałacu, umożliwiające jego pełną rekonstrukcję. Ustalenia te nie tylko uzupełniają w istotny sposób historię budowy, ale też otwierają interesujące perspektywy badawcze dotyczące kwestii genezy stylistycznej, wykonawstwa, funkcji, znaczenia, wreszcie miejsca, jakie pałac zajmował w architekturze rezydencjonalnej Polski 1. ćwierci XVII stulecia.

SŁOWA-KLUCZE Brok, pałac, Henryk Firlej, biskupstwo płockie, architektura rezydencjonalna, architektura barokowa, rezydencje biskupie, wille, Jan Wolff, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Jarosław Wojciechowski

ABSTRACT *A New Assessment of the Plock Bishops' Palace in Brok.* The issue of the episcopal palace – or villa – in Brok has been addressed in numerous studies. The nearly complete destruction of the structure, however, made it difficult to conduct in-depth research into its original architecture and to define the circle of its potential builders. The function of the building and the relevant terminology were unclear as well, since some sources referred to it as a castle. On the basis of visual documentation and hitherto unknown and unused written sources, the article presents new findings on the architecture of the palace, enabling its full reconstruction. These findings not only materially supplement its construction history, but also open up interesting research perspectives on the questions of the palace's stylistic origins, the builders involved in its construction, its function, significance, and finally the place it occupied in the residential architecture of Poland in the first quarter of the 17th century.

KEYWORDS Brok, palace, Henryk Firlej, the bishopric of Płock, ceremonial residence architecture, Baroque architecture, episcopal residences, villas, Jan Wolff, Society for the Protection of Historic Monuments, Jarosław Wojciechowski

WSTĘP

Problematykę biskupiego pałacu (czy też willi) w Broku (il. 1–2) podejmowano w licznych opracowaniach¹. Niemal całkowita destrukcja zabytku² znacząco utrudniała badania nad jego pierwotną architekturą, kręgiem potencjalnych budowniczych czy miejscem, jakie obiekt zajmował w architekturze rezydencjonalnej Mazowsza 1. ćwierci XVII stulecia³. Niejasna pozostawała też kwestia funkcji budowli oraz jej nazewnictwa, gdyż

w niektórych opracowaniach była ona określana jako zamek, posiadający „pewne cechy obronne”⁴. W dotychczasowych badaniach brockiej siedziby biskupiej główny nacisk kładziono przede wszystkim na analizę źródeł pisanych i pomiarów oraz fotografii zabytku z początku XX w., uwidaczniających budowlę w stanie zaawansowanej ruiny. Zagrożenie całkowitą rozbiórką dawnego pałacu biskupiego skłoniło członków Towarzystwa

* Prace nad niniejszym tekstem zostały sfinansowane z projektu przyznanego przez Narodowe Centrum Nauki (Biskupie drzewa. Historia środowiskowa Puszczy Białej) o numerze 2021/43/B/HS3/02636.

1. Grzegorz Worobjew, „Ruiny biskupiego zamku i kościoła w Broku”, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 7, z. 3 (1903), s. CV; Leszek Kozakiewicz, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Brok, woj. Ostrołęka*, Warszawa 1961 (maszynopis w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Grodzisku Mazowieckim, sygn. 212A), s. 9–10; Alicja Kurzątkowska, „Mecenat artystyczny Firlejów (1526–1626)” (rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, 1965), cz. 1, s. 153, cz. 2, s. 10–11; Zofia Baranowska, *Brok, pow. Ostrowski, woj. warszawskie. Ruina pałacu biskupów płockich. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1971 (maszynopis w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Grodzisku Mazowieckim, sygn. 214A); Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, „Brok”, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, z. 12: *Powiat ostrowsko-mazowiecki*, oprac. Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1974), s. 10; Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”, w: *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. Stanisław Russocki (Warszawa: Książka i Wiedza, 1975), s. 325–326; Józef Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku (historia i problemy rekonstrukcji)”, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość, środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. Józef Kazimierski (Ciechanów: Towarzystwo Przyjaciół Broku, Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Urząd Miasta i Gminy Brok, 1989), s. 250–283; Jerzy Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 21, z. 4 (1976), s. 297; Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, „Zabytki Broku”, w: *Brok i Puszcza Biała*, s. 240; Jerzy Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich. Badania wykopaliskowe 1983–1984 roku”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica* 23 (2001), s. 93–101; Karol Guttmejer, „Architektura barokowa na Mazowszu”, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Archeologia – Architektura – Etnologia*, red. Wojciech Brzeziński, Marian Sołtysiak, Andrzej Stawarz (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2001), s. 49–50; Irena Rolska, *Firlejowie Leopardzi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI–XVII wieku* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009), s. 408–409; Michał Wardzyński, „Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki”, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. Jan Tyszkiewicz (Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 2015), s. 652; Katarzyna Pucula, „«Zamek» w Broku – nadbużański Belweder biskupa Henryka Firleja”, w: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. Michał Wardzyński (Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury, 2020), s. 149–150.

2. Do naszych czasów przetrwała jedynie usytuowana niegdyś w północno-wschodnim narożu wieża, a właściwie trzy jej ściany – wschodnia, północna i południowa.

3. Miarą tego stanu rzeczy jest brak wzmianki o budowli w monumentalnej pracy Adama Miłobędzkiego, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1–2 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980).

4. Kwestię domniemanych walorów obronnych brockiej siedziby biskupiej przekonywująco wyjaśnił swego czasu Józef Kazimierski; zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 250–252. Mimo to w nowszych pracach pojawiały się niekiedy wzmianki o „pewnych cechach obronnych” budowli; zob. Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 94; Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 408.

1 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok od południa. Fot. Piotr Lasek

Opieki nad Zabytkami Przeszłości (TOnZP) do wysłania specjalnej delegacji, która odwiedziła Brok w listopadzie w 1909 r.⁵ Wykonano wówczas dokumentację zdjęciową (il. 3–6), a Jarosław Wojciechowski opracował notaty pomiarowe, które posłużyły następnie do sporządzenia finalnych rysunków (il. 7)⁶. Warto jednak

zaznaczyć, że same notaty zawierające znacznie więcej informacji o obiekcie (szczególnie o jego detalach) pozostawały jak dotąd poza zasięgiem badaczy. Omawiane działania zostały przeprowadzone tuż przed częściową destrukcją pałacu, kiedy to znaczne partie murów jego korpusu zostały rozebrane⁷. W latach 1983–1984 relikty

5. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN (dalej: Zb. Fot. IS PAN), Archiwum TOnZP, teczka Brok, s. 3: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

6. Były one kilkakrotnie publikowane; zob. m.in. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 258; Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 445.

7. Zob. Stanisław Boruta, „Gawędy krajoznawcze”, *Ziemia*, nr 32 (1910), s. 507–510.

2 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok od wschodu. Fot. Piotr Lasek

budowli były przedmiotem badań archeologicznych Jerzego Guli⁸. Wyniki eksploracji, powadzonych w północnej części dawnego pałacu (pomieszczenia izby jadalnej i skarbcza) jednoznacznie dowiodły, że został on wzniesiony na surowym korzeniu i nie zwiera reliktyw żadnych starszych budowli⁹.

Zły stan zachowania zabytku uniemożliwił jak dotąd pełną rekonstrukcję jego bryły. Ten stan rzeczy zmieniło odkrycie planu w archiwum klasztorным warszawskich wizytek, który pozwolił pozyskać szereg nowych informacji na temat zarówno rezydencji biskupiej, jak i samego miasta¹⁰. Plan ten został ponownie

8. Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 93–101.

9. Ibid., s. 99.

10. W 1978 r. Krzysztof Chłapowski jako pierwszy miał możliwość zapoznania się szerzej z archiwaliami w klasztorze wizytek i opublikował tekst o XVII-wiecznej mapie obrazującej granice starostwa kamieńczykowskiego wykupionego dla zgromadzenia przez Ludwikę Marię Gonzagę; zob. Krzysztof Chłapowski, „Mapa graniczna starostwa kamieńczykowskiego z XVII w. – nieznanne mazowieckie źródło kartograficzne”, *Kwartalnik Historii Kultury*

3 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok ogólny od zachodu. Fot. Kazimierz Broniewski, 1909, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. B1553

przeanalizowany przez Tomasza Związka i Dariusza Brykałę¹¹. Wyniki tych badań pozwoliły zweryfikować czas powstania obiektu i inaczej spojrzeć na kontekst środowiskowy i osadniczy, istotny dla poruszanej w niniejszym tekście problematyki. Wspomniany dokument ukazuje bowiem bryłę pałacu biskupiego w Broku. Jest to wciąż niedostatecznie przestudiowane, najstarsze znane przedstawienie tego zabytku,

zawierające wiele istotnych informacji o jego pierwotnym wyglądzie. Na podstawie dokumentacji wizualnej i dotychczas nieznanymi oraz niewykorzystanymi źródłami pisanych przedstawiono w artykule nowe ustalenia dotyczące znaczenia brockiej siedziby w kontekście badań początków wczesnonowożytnej architektury rezydencjonalnej¹².

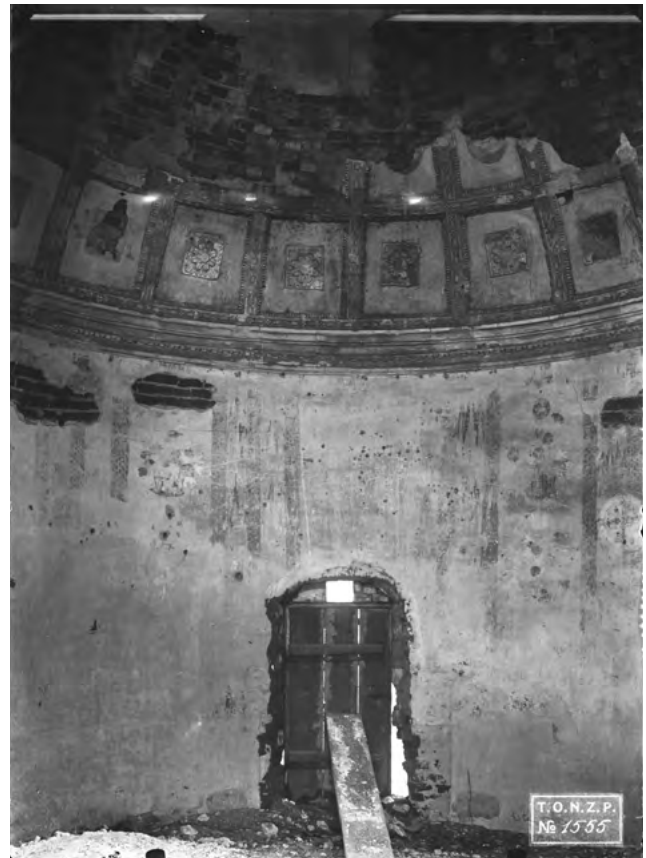
Materialnej 26, z. 4 (1978), s. 497–503. Omawiana na łamach niniejszego artykułu mapa pierwszy raz była prezentowana na wystawie *Przebudzenie*, zorganizowanej przez Bibliotekę Narodową w 2011 r. Była ona efektem prac konserwacyjnych wybranych archiwaliów ze wspomnianego klasztoru, sfinansowanych ze środków Stołecznego Konserwatora Zabytków. Zob. Hubert Kowalski, „Mapy, plany i rysunki architektoniczne ze zbiorów warszawskich wizytek (zakon Nawiedzenia NMP)”, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, red. Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki (Szczecin: Instytut Historii Nauki PAN, Uniwersytet Szczeciński, Archiwum Państwowe w Szczecinie, 2011), s. 267–276; Hubert Kowalski, Joanna Ważyńska, Barbara Przyłuska, *Przebudzenie. Konserwacja zabytkowych XVII/XVIII/XIX-wiecznych map, planów i rysunków ze zbiorów klasztoru sióstr wizytek w Warszawie, Pałac Rzeczypospolitej, Biblioteka Narodowa, 19 kwietnia – 4 maja* (Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, Stołeczny Konserwator Zabytków, 2011), s. 1.

11. Tomasz Związek, Dariusz Brykała, „Wyspy i siano. Późnonowożytna mapa okolic Broku nad Bugiem w kontekście procesów środowiskowych”, *Studia Geohistorica* 10 (2022), s. 28–52.

12. Jak dotąd w największym stopniu źródła pisane wykorzystali w swoich pracach Zofia Baranowska i Józef Kazimierski. Baranowska znalazła inwentarze z lat 1650, 1693, 1736 i 1773 (pierwszy i ostatni z nich zamieściła w opracowaniu, najwyraźniej uznając je za kluczowe do rozpoznania budowli, natomiast nie wyzyskała w pełni inwentarzy z 1693 i 1736 r.). Nie dotarła do inwentarza klucza brokowskiego z ok. 1700 r. oraz inwentarzy z akt dotyczących dóbr zanarwianych z 1785 r. (zob. Baranowska, *Brok, pow. Ostrowski, woj. warszawskie*, s. 3). Józef

4 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok ogólny od wschodu. Fot. Kazimierz Broniewski, 1909, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. B1554

5 Brok, ruina pałacu biskupiego, wnętrze kaplicy. Fot. Kazimierz Broniewski, 1909, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. B1555

NAJSTARSZA IKONOGRAFIA ZABYTKU – MAPA MAJĄTKOWA OKOLIC BROKU Z KOŃCA XVIII WIEKU

Wspomniany tu plan został wykreślony tuszem na dwóch sklejonych arkuszach papieru czerpanego o całkowitym wymiarze 63×41 cm¹³. Dotychczas datowany był na 2. połowę XVII w., z racji ukazanego na nim wizerunku „zamku” brokowskiego (il. 8), który uległ dewastacji podczas wielkiej wojny północnej¹⁴. Warto jednak w tym miejscu zaznaczyć, że został on po tych zniszczeniach odrestaurowany przez biskupa płockiego

Ludwika Załuskiego – istniał więc także i w XVIII stuleciu¹⁵. Co więcej, Tomasz Związek i Dariusz Brykała dostrzegli na dokumencie znak wodny, przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem Jezus w płonącym nimbie. Filigran ten pozwolił zadatować papier wykorzystany do wyrysowania planu na okres od połowy XVIII w. aż do lat 20.–30. XIX w.¹⁶ Autorzy, analizując treść źródła, datują je finalnie na lata około 1770–1780, co ma istotne znaczenie dla badań nad architekturą obiektu.

Wspomniany plan został nakreślony przez osobę dobrze znającą opisywany teren¹⁷, był to majątek

Kazimierski opierał swoje badania na czterech inwentarzach dóbr biskupich z lat 1650, 1693, 1773 i 1785 (które opublikował), nie wykorzystał zaś inwentarzy z ok. 1700 i 1736 r.; zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 250.

13. Cały plan z obszernym komentarzem opublikowany w: Związek, Brykała, „Wyspy i siano”, s. 41–49 (Aneks źródłowy).

14. Kowalski, Ważyńska, Przyłuska, *Przebudzenie*, s. 9.

15. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 261.

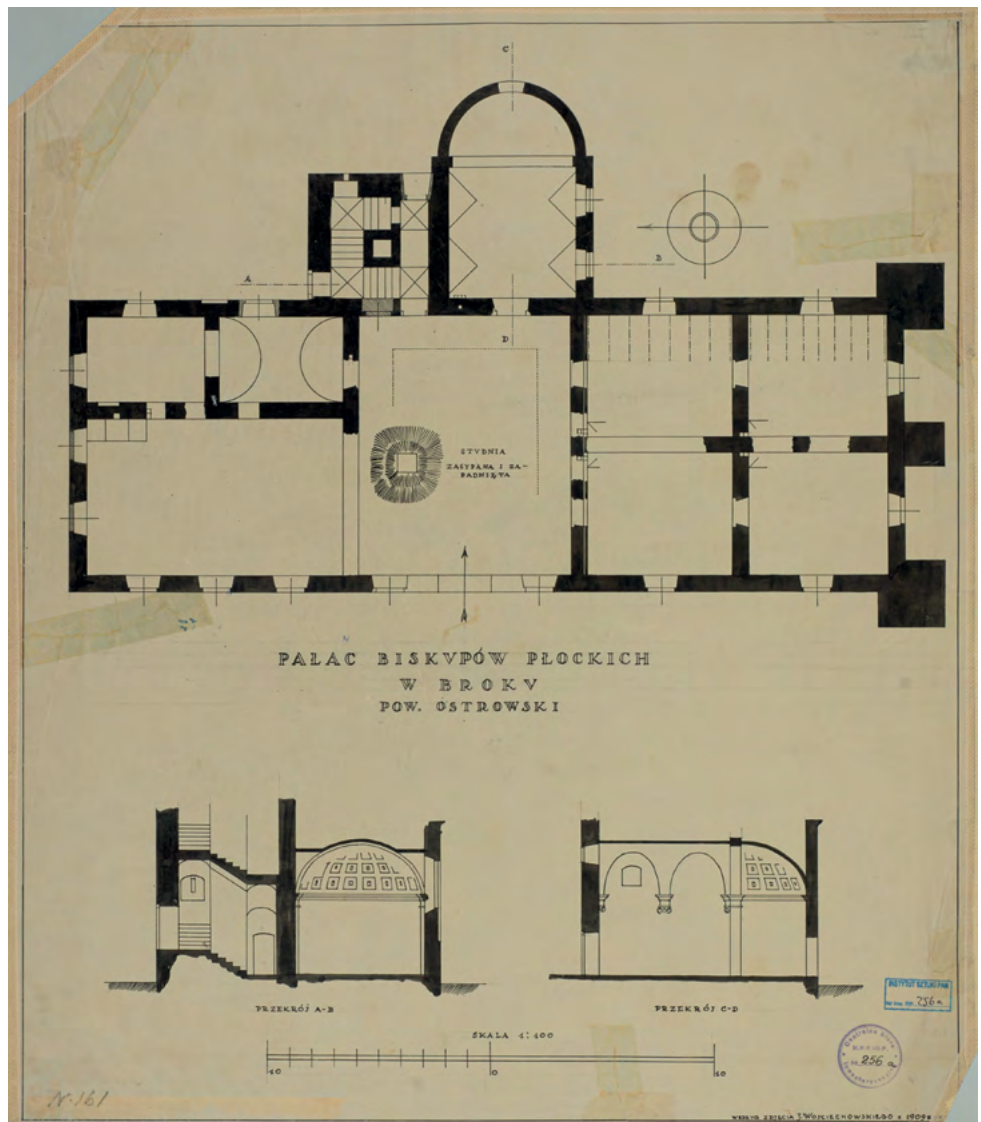
16. Związek, Brykała, „Wyspy i siano”, s. 31.

17. Ibid.

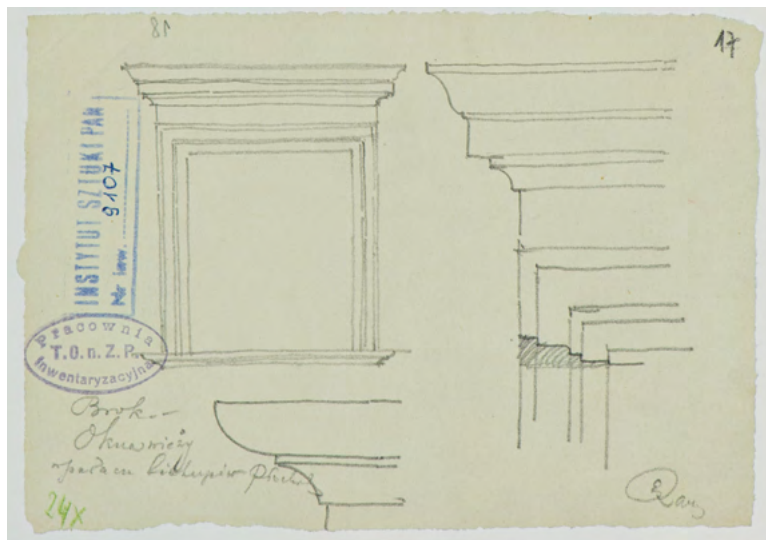
6 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok korpusu od południowego zachodu. Fot. Stefan Zaborowski, przed 1910, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. BR286

7 Brok, pałac biskupi, rzut parteru oraz przekroje kaplicy. Rys. Jarosław Wojciechowski, 1909, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 256a

8 Brok, widok pałacu biskupiego na planie z lat ok. 1770–1780. Archiwum klasztorne zgromadzenia ss. wizytek w Warszawie, sygn. M-6

9 Brok, pałac biskupi, obramienia okien wieży. Rys. Jarosław Wojciechowski, 1909, zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 9107

w okolicach dzisiejszego Morzyczyna Włociańskiego (dawniej Morzyczyn), подарowany przez królową Ludwikę Marię Gonzagę ufundowanemu przez nią klasztorowi wizytek w Warszawie¹⁸.

Skupiając się na warstwie architektonicznej planu, podkreślić należy, że znajdujące się na nim obiekty zostały ukazane w perspektywie bocznej, co jest charakterystyczne dla wczesnych map wielkoskalowych¹⁹. Co znamienne, jedynie pałac biskupi w Broku przedstawiono od frontu, zabudowę mieszkalną zaś w sposób schematyczny. Skalą i szczegółowością opracowania wyróżniają się jedynie budowle sakralne (kościół parafialny w Broku, kaplica pw. św. Marii Magdaleny), murowany spichlerz, plebania, wreszcie

będąca głównym przedmiotem niniejszych rozważań siedziba biskupia.

ARCHITEKTURA PAŁACU BISKUPÓW PŁOCKICH W BROKU W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH I IKONOGRAFII

Niemal cała literatura przedmiotu łączy powstanie omawianej budowli z latami 1617–1624 i Henrykiem Firlejem, sprawującym w tym czasie funkcję biskupa płockiego²⁰. Warto tu jednakże wspomnieć, że już wcześniej istniał w Broku folwark i dwór biskupi, o czym wspomina lustracja klucza brokowskiego z 1595 r.²¹ Niestety nie wiadomo, z jakiego materiału zostały wykonane, nieznany jest też układ

18. Zob. przyp. 10.

19. Kowalski, Ważyńska, Przyłuska, *Przebudzenie*, s. 6.

20. Kurzątkowska, „Mecenat artystyczny Firlejów (1526–1626)”, cz. 1, s. 153; cz. 2, s. 10–11; Baranowska, *Brok, pow. ostrowski, woj. warszawskie*, s. 10; Galicka, Sygietyńska, „Brok”, s. 10; Galicka, Sygietyńska, „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”, s. 325; Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 255; Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 297; Galicka, Sygietyńska, „Zabytki Broku”, s. 240; Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 94; Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 408–409; Wardzyński, „Sztuka nowożytna na Mazowszu”, s. 652; Pucula, „«Zamek» w Broku – nadbużański Belweder biskupa Henryka Firleja”, s. 149–150. Zob. też: Władysław Czapliński, „Firlej Henryk († 1626)”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948), s. 477–478.

21. „Pustych włók 5 które na dwór albo na folwark brokowski orzą” oraz „A robotę ręczną do dworu powinni odrabiać”. Zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej: ADP), sygn. B5, k. 95: Brokowski klucz rewidowany przez księdza Mikołaja Czapskiego kanonika płockiego Anno Domini 1595.

10 Brok, pałac biskupi, obramienia okien wieży.
Fot. Piotr Lasek

pomieszczeń. Niewykluczone, że z dworu korzystano nadal już po wzniesieniu murowanej siedziby (być może owa starsza budowla została opisana w inwentarzu gospodarczym z 1650 r. jako „budowanie wielkie dla biskupa”²²).

Nowy pałac, określony w 1650 r. jako „kamienica”²³, zrealizowano *in cruda radice* w obrębie folwarku biskupiego, w widłach Bugu i rzeczki Turki, na niewielkim wzniesieniu, stromo opadającym ku Bugowi²⁴. Zbudowany został z cegły w wątku mieszanym – krzyżowym i kowadełkowym, łączonej zaprawą wapienną²⁵. Była to budowla dwukondygnacyjna, posadowiona na rzucie czworoboku

o wymiarach ok. 13 × 41,5 m²⁶, z kaplicą, wysuniętą przed lico elewacji wschodniej, również czworoboczną, zamkniętą półkolistą absydą²⁷, wysokość parteru i piętra „kamienicy” wynosiła 4,5 m²⁸. Do kaplicy od północy przylegała pełniąca funkcję klatki schodowej²⁹ czworoboczna wieża, zwieńczona belwederem („siedzenie letnie”³⁰), przykrywała ją „kopuła [...] pobita szkudłami, na którą jest bania biała blachą pobita, w której bani jest dzwonek”³¹. Od południa

22. ADPł, sygn. B346, k. 122v: Brokowski klucz inwentowany Anno Domini 1650 Diebus Novembris.

23. Ibid., k. 122.

24. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 253. Wzniesienie to nie było, jak chce Irena Rolska, „sztuczną platformą” (*Firlejowie Leopardzi*, s. 408), lecz miało pochodzenie naturalne, czego dowodzą wyniki badań wykopaliskowych Jerzego Guli; zob. Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 98–99.

25. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 259.

26. Zob. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP,teczka Brok, s. 10: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

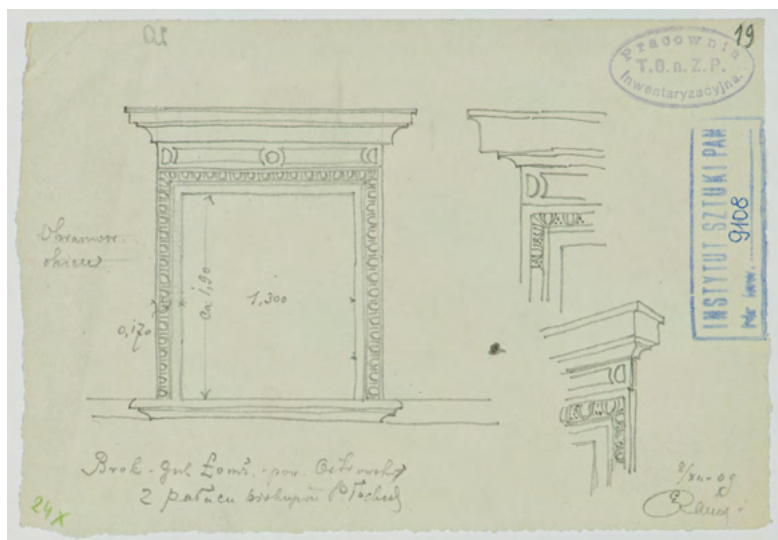
27. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 257.

28. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP,teczka Brok, s. 10: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

29. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 257.

30. ADPł, sygn. B346, k. 122v.

31. Zapewne pełnił on funkcje sygnaturki dla pobliskiej kaplicy; zob. ADPł, sygn. B346, k. 122v.

11 Brok, pałac biskupi, obramienia okien korpusu. Rys. Jarosław Wojciechowski, 1909, zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 9108

korpus „kamienicy” opinały masywne szkarpy. Elewacje były pokryte tynkami wapiennymi. W zaprawie tynkarskiej ukształtowano także prostokątne obramienia okienne³². Na wieży były one ujęte jedynie w proste opaski, zwieńczone gzymsem nadokiennym, o oprofilowaniu zbliżonym do gzymsu koronującego budowli (il. 9–10). Obramienia okien korpusu miały opaski zdobione jajownikiem, oddzielone od gzymsu nadokiennego geometrycznym fryzem (il. 11). Do wnętrza budowli wiodły „drzwi dwoiste”, przez które wchodziło się do obszernej, brukowanej sieni, oświetlanej przez dwa okna, wychodzące na dziedziniec przed pałacem³³.

Od południa do sieni przylegały cztery jednakowej wielkości pomieszczenia, o podłogach z tarcic. Były to (sądząc po wystroju) apartamenty biskupie.

W lustracji z 1650 r. jako pierwsza wymieniana była izba wyposażona w „piec biały malowany” i oświetlana przez jedno okno, wychodzące na dziedziniec³⁴. Z izby tej przechodziło się do ogrzewanego przez kominek pokoju, oświetlanego przez dwa okna – jedno od dziedzińca, drugie wychodzące na stronę południową z widokiem na Bug³⁵. Z niego z kolei wiodło przejście do drugiego pokoju, również z kominkiem i dwoma oknami – jednym wychodzącym ku południowi, drugim ku wschodowi, ozdobionymi „cherbami [sic!] Jego Mość. B.[iskupa] Fierleia [sic!]”³⁶. Z tego pokoju prowadziły drzwi do kolejnej izby, wyposażonej w piec malowany na biało, z oknem wychodzącym na wschód³⁷. Przy wyjściu z izby do sieni znajdowały się „drzwi dwoiste” do kaplicy, oświetlanej przez dwa wysokie okna zamknięte łukiem

32. W niektórych opracowaniach można znaleźć nieprawdziwą informację, że były one kamienne, zob. Baranowska, *Brok, pow. Ostrowski, woj. warszawskie*, s. 24; Galicka, Sygietyńska, „Brok”, s. 10.

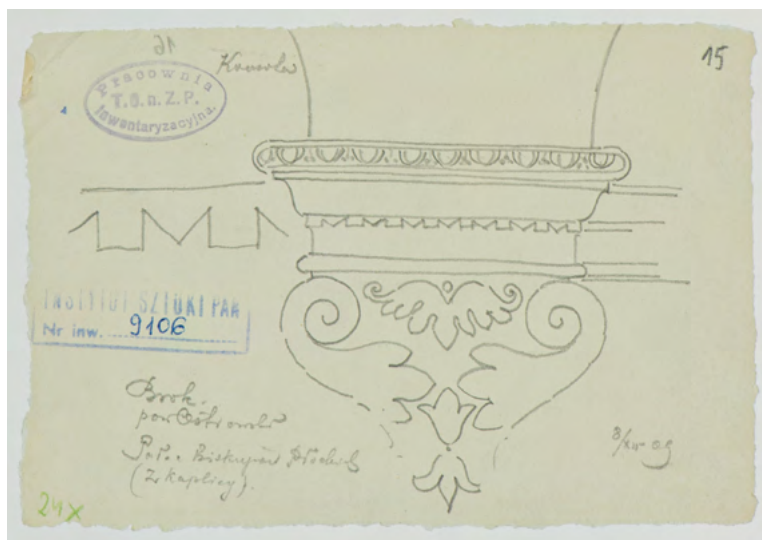
33. ADPł, sygn. B346, k. 122.

34. Ibid.

35. Ibid.

36. Ibid.

37. Ibid.

12 Brok, pałac biskupi, konsola w kaplicy. Rys. Jarosław Wojciechowski, 1909, zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 9106

13 Brok, ruina pałacu biskupiego, kasetony w absydzie. Fot. Kazimierz Broniewski, 1909 (fragment), Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. B1555

pełnym³⁸. Obok ołtarza stała „forma”, dalej zaś dwa klęczniki „prostej roboty”³⁹. Wystrój malarski stanowiło osiem obrazów przedstawiających historię św. Stanisława i jeden św. Michała Archanioła⁴⁰. Nawa kaplicy miała sklepienie kolebkowe ze sztukateriami i „błękitno malowane”⁴¹, wsparte na konsolach z motywem floralnym, zwieńczonych gzymsem z jajownikiem (il. 12). Sklepienie absydy zdobiły kasetony opatrzone glazurowanymi brunatnymi plaketami z motywem rozety (il. 13). Posadzka była wykonana z cegły. Kaplicę przekryto dachówką, wieńczył ją „krzyż złocisty”⁴².

Część północna „kamienicy” była podpiwniczona. Znajdowały się pod nią trzy pomieszczenia dostępne z sieni i wyposażone w niewielkie zakratowane okna⁴³.

Pomiar z 1909 r. odnotowuje istnienie we wnętrzu sieni „zasypanej studni”⁴⁴, zapewne było to właśnie zawalone zejście do opisywanych tu piwnic.

Na parterze z sieni wchodziło się do izby stołowej o pięciu oknach (dwóch wychodzących na północ i trzech na zachód), o podłodze z tarcic, ogrzewanej malowanym na biało piecem. W izbie znajdowały się kredens i szafa, a także stół oraz ławy. Obok mieściły się dwa skarbcce. Południowy był sklepiony i oświetlany przez zakratowane okno wychodzące na stronę wschodnią; północny zaś posiadał „komin murowany”⁴⁵. Z sieni można było dostać się również na wieżę z murowanymi schodami o dębowych stopniach⁴⁶, oświetloną oknami, których do dnia dzisiejszego zachowało się sześć – cztery od strony

38. Niemal wszystkie opracowania dotyczące pałacu podają, że okna kaplicy miały wykrój ostrołuczny, co jednak jest nie do utrzymania w świetle dokładniejszej analizy fotografii zabytku wykonanej dla TOnZP.

39. ADPł, sygn. B346, k. 122.

40. Ibid.

41. ADPł, sygn. B119, k. 154: Inwentarz klucza Brokoskiego [!] ad Diem 24 Juni Anno 1693 spisany.

42. ADPł, sygn. B346, k. 122.

43. Ibid.

44. Informację tę podał za wspomnianym pomiarem Józef Kazimierski; zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 257.

45. ADPł, sygn. B346, k. 122–122v.

46. ADPł, sygn. B119, k. 154.

wschodniej i dwa od północy. Pod schodami, na parterze, znajdowała się niewielka komórka⁴⁷. Wieża skomunikowana była bezpośrednio ze znajdującym się od wschodu sadem⁴⁸. Układ wnętrz piętra pałacu był podobny do układu parteru. Z wieży wychodziło się do sieni oświetlanej nie dwoma, lecz trzema oknami z widokiem na dziedziniec. Z sieni tej niewielkie elipsoidalne okno otwierało się również do wnętrza kaplicy. W części północnej znajdowała się obszerna sala reprezentacyjna o podłodze z tarcic i ośmiu oknach (trzech wychodzących na zachód, trzech na północ i dwóch na wschód), ogrzewana przez „komin murowany”⁴⁹. W części południowej usytuowano cztery pokoje, z których dwa, podobnie jak na parterze, miały po jednym oknie i malowane na biało piece, a kolejne dwa – po dwa okna i kominki⁵⁰. We wszystkich pokojach były podłogi z tarcic. Z piętra można było dostać się z powrotem na wieżę, gdzie schody o sosnowych stopniach⁵¹ wiodły na wspomniane już „siedzenie letnie”⁵².

W opisie pałacu z 1650 r. zadziwiająco mało miejsca poświęcono sposobowi przykrycia budowli. Dowiadujemy się jedynie, że „na kamienicy dach szkudelni nad pokojami ku Bugowi, ale dalej zły”⁵³. Z kolei opis z 1693 r. zawiera enigmatyczną wzmiankę: „na górze pod dachem nad pokojami jest pięć okien szklanych”⁵⁴. Więcej informacji na ten temat przyniosą niewykorzystane dotychczas w pełni inwentarze z ok. 1700 i 1736 r. (zob. Aneks źródłowy) oraz opisane wyżej

źródło kartograficzne. W inwentarzu z ok. 1700 r., po opisie sali na pierwszym piętrze budowli, lustratorzy zanotowali: „Na trzecie piętro [podkreślenie autorów] wchodząc trepy drewniane pod dachem, gabinetów po rogach dwa puste bez okien y podłogi. Sala wpośrodku także pusta”⁵⁵. Z kolei w inwentarzu z 1736 r., po opisie sali i pokoi na pierwszym piętrze, zanotowano: „Item schody na drugie piontro [podkreślenie autorów] na sali okien w niej trzy pustych, podsiębitka z tarcic heblowana żelaznymi gwoździemi przybijana, nad pokojami i izbami posadzka z tarcic, przy sali dwie altany, jedna od strugi druga od gumien, z drzwiami na zawiasach i hakach z wrzeciądzami i oknami”⁵⁶. Następnie lustratorzy zauważyli: „Item wschody na trzecie piontro pod dach, gdzie altanka wpośrodku, także gontami pobita, ganek około niej, drzwi zaś do niej puste y okna, tylko same haki u drzwi”⁵⁷. Powyższy opis dotyczy niewątpliwie „letniego siedzenia” na najwyższej kondygnacji wieży. Powstaje zatem pytanie, czym było owo drugie piętro budowli, z salą i dwoma altankami względnie gabinetami. Kwestia ta była dotychczas całkowicie pomijana.

W sukurs przychodzi nam ikonografia zabytku, czyli wspomniany plan z lat ok. 1770–1780 r. i fotografie z 1909 r. O ile bowiem ogólne rozplanowanie „kamienicy” znane jest dzięki źródłom pisanim i inwentaryzacji TOnZP, o tyle dane dotyczące wyglądu fasady, najwyższej kondygnacji, jak też zwieńczenia budowli pozostawały niezwyfikowane⁵⁸.

47. ADPł, sygn. B346, k. 122v. W 1736 r. pomieszczenie pełniło funkcję karczeru. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v: Inwentarz klucza brokowskiego in fundo opisany przy odbieraniu tegoż klucza brokowskiego w roczną arendowną posesyją wielmożnemu Jego Mości Panu Wawrzeńcowi Kossowskiemu wojskiemu ziemi droicki i sędziemu grodzkiemu droickiemu Anno Domini milessimo septingentesimo trigesimo sexto. Die 10 7ma Julii (zob. Aneks źródłowy).

48. ADPł, sygn. B346, k. 122v.

49. Ibid.

50. Ibid.

51. ADPł, sygn. B119, k. 154.

52. ADPł, sygn. B346, k. 122v.

53. Ibid.

54. ADPł, sygn. B119, k. 154.

55. Zob. ADPł, Varia, k. 1: Inwentarz klucza Brokowskiego.

56. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 16.

57. Ibid.

58. Zostały one bowiem niemal całkowicie rozebrane przed 1851 r. Zob. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. 4: *Gubernia płocka*, oprac. Robert Kunkel, Wojciech Szymański (Warszawa: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2013), s. 267.

Na przytaczanym tu źródle kartograficznym pałac został przedstawiony od strony elewacji głównej. Ukazano ją jako regularną, ośmioosiową fasadę, z oddzielającym poszczególne kondygnacje gzymsem pośrednim i wydatnym gzymsem koronującym. Część środkowa korpusu z przejazdem bramnym została wyraźnie wyodrębniona rodzajem opaski, co nadaje tej partii budynku formę pseudoryzalitu. Budowla przykryta była trzema osobnymi dachami; dla części środkowej, północnej i południowej korpusu głównego. Nad jego centralną częścią widnieje wystawka zwieńczona profilowanym gzymsem i przykryta czterospadowym dachem z okrągłym oknem w lukarnie. Analogiczne lukarny widzimy w połaciach dachów części północnej i południowej pałacu. Wszystkie dachy wieńczą ozdobne wietrzniki.

Analiza najstarszego widoku pałacu pozwala precyzyjnie rekonstruować układ najwyższej kondygnacji budowli. Wieńcząca fasadę wystawka mieściła niewątpliwie wspomnianą w opisie z ok. 1700 i w 1736 r. salę z trzema oknami, ulokowaną na drugim piętrze⁵⁹. Obok niej znajdowały się dwa „gabinety” czy „altanki”, będące najpewniej pomieszczeniami strychowymi w obrębie bocznych więźb dachowych. Najwyższa kondygnacja pałacu była dostępna z klatki schodowej na wieży, co potwierdza fotografia z 1909 r., gdzie nad reliktnymi pierwszymu piętru w zachodniej elewacji wieży widnieje otwór wejściowy z widocznymi pozostałościami dwuspadowego dachu, przekrywającego pierwotnie niski korytarz, prowadzący do wystawki w środkowej części korpusu i umożliwiający komunikację między „salą” o trzech oknach a belwederem na wieży (il. 14). Wieża ta, niemal niewidoczna od strony miasta (zasłaniała ją bowiem wspomniana wystawka), w niewielkim tylko stopniu przewyższała

14 Brok, ruina pałacu biskupiego, widok wejścia z klatki schodowej wieży na drugie piętro budowli. Fot. Kazimierz Broniewski, 1909 (fragment), Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. B1553

dachy korpusu. „Sala o trzech oknach” w wystawce miała znaczne walory widokowe. Można z niej było podziwiać panoramę biskupiego Broku. Była więc istotnym *pendant* dla „letniego siedzenia” na wieży, eksponującej z kolei rzekę Bug i otaczające pałac łąki oraz kompleksy leśne.

„Kamienicy”, mającej od zachodu osobny ogrodzony dziedziniec, otoczony rowem⁶⁰, towarzyszył zespół budynków mieszkalnych, administracyjnych i gospodarczych, także chronionych parkanem⁶¹. Od zachodu stało wspomniane „budowanie wielkie”⁶². Była to duża parterowa budowla, wzniesiona niewątpliwie z drewna⁶³. Mieściła dwie sienie, trzy pokoje, dwa alkierze, izbę stołową i kuchnię⁶⁴. Krył ją gontowy dach, który w momencie spisania inwentarza był już w złym

59. Zob. ADPŁ, Varia, k. 1; ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 16.

60. Wprawdzie w inwentarzach z XVII w. nie ma o nim mowy, pojawia się jednakże w opisie pałacu z 1736 r.: „Ku pałacowi idąc wrota także jak pierwsze z fortką y daszkiem, przed niemi pomost” (ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v). Podobnie w inwentarzu z 1785 r. zanotowano, iż na podwórzu do pałacu „wjeżdża się przez stawiony most na rowie wykopanym”. Zob. ADPŁ, Akta dotyczące dóbr zanarwianych, sygn. B123, s. 95; Klucz Brokowski. Miasto Brok. Rewizya z 11 Juni 1785 AD.

61. ADPŁ, sygn. B119, k. 153.

62. ADPŁ, sygn. B346, k. 122v.

63. W inwentarzu skrupulatnie zaznaczano wszelkie obiekty murowane, w przypadku owego „budowania” brak natomiast jakiegokolwiek wzmianki o budulcu. ADPŁ, sygn. B346, k. 122v.

64. Ibid., k. 122v–123.

stanie⁶⁵. Powstaje tu pytanie o genezę i funkcję owego „budowania”. Józef Kazimierski uważał, że była to starsza, drewniana siedziba biskupia, wzmiankowana w 1595 r.⁶⁶ Za taką interpretacją przemawia fakt, że pałac murowany miał komplet pomieszczeń – o walo-
rach zarówno mieszkalnych, jak i reprezentacyjnych. Nie można wprawdzie całkowicie wykluczyć, że dwór drewniany powstawał w tym samym czasie co pałac i, podobnie jak inne tego typu budowle wznoszone przy siedzibach świeckich i kościelnych dostojników, miał zapewnić lepszy komfort bytowania użytkowników, zwłaszcza zimą⁶⁷. Musimy jednak pamiętać, że pałac w Broku był przez biskupów używany sezonowo, głównie wiosną i latem, stąd dodatkowy budynek mieszkalny oferujący większe wygody wydawałby się zbędny. Poza tym, według inwentarza z 1650 r., dwór był już wówczas nieco zaniedbany, co może dowodzić, że powstał wcześniej i był traktowany jedynie jako budowla pomocnicza.

Po prawej stronie „budowania wielkiego” znajdowało się „drugie budowanie”, wykonane z drewna, z sienią, izdebką, alkierzem, komorą i spiżarnią⁶⁸. Przy nim stała stajnia na cztery konie i wozownia⁶⁹. Obok był budynek kuchni, dalej piwnica ze „wschodem murowanym zamczystym”⁷⁰. Od wschodu

i południa rozciągały się obszerny ogród oraz sad⁷¹. Dalej stały zabudowania mieszkalne służby i obiekty gospodarcze: browar, lodownia, mastarnia, stajnie na 40 koni, dwie stodoły, siewkarnia, gołębnik, wołownia na 60 wołów, obora, wozownia, wreszcie zaś studnia⁷². Warto tu wspomnieć o enigmatycznym wale okalającym kompleks od wschodu: „Za kamienicą sad ogrodzony strogiem sosnowym, w którym jest chłodniczka bez drzwi. W tym zaś sadzie, przy wale jest komórka potrzebna”⁷³. Z kolei od strony młyna, posadzonego przy przepływającej opodal siedziby biskupiej Turce (a więc od zachodu), znajdowała się „twierdza ku młynowi drzewiana, drzwi na zawiasach z wrzeciędzem”⁷⁴. Zapewne chodziło o rodzaj lamusa lub spichlerz.

Ważną kwestią pozostaje aranżacja fasady. Na planie ukazano ją jako regularną i ośmioosiową z portalem między czwartą a piątą osią. Zarówno w części południowej, jak i północnej korpusu znajdują się po trzy otwory okienne, a na wszystkich kondygnacjach części środkowej – po dwa, czemu przeczą źródła i zachowane fotografie zabytku. Jak wiemy z opisów z lat 1650, 1693, ok. 1700 i 1736, sale znajdujące się w części północnej pałacu, zarówno na parterze, jak i na piętrze, miały od strony dziedzińca trzy okna. Sień

65. Ibid., k. 122v.

66. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 259.

67. Na ten temat patrz: Zbigniew Bania, „Z zamku «do dworu, który wygodnie Panu zbudowano»”, w: „*Sic erat in votis*”. *Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Europa i świat w czasach nowożytnych*, red. Małgorzata Karkocha, Piotr Robak (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), s. 167–176.

68. ADPŁ, sygn. B346, k. 123.

69. Ibid., k. 123v.

70. Ibid.

71. Inwentarz z 1650 r. wspomina jedynie sad ze znajdującą się w nim „chłodniczką” oraz gumno „za sadem ku polowi”; zob. *ibid.*, k. 122v i 124. W inwentarzu z ok. 1700 r. wzmiankowano już tylko ogród, który jednakże był wówczas „stary” i „zarosły”: „Ogród zarosły, drzewa stare, w koło ogrodu parkan stary spróchniały”; zob. ADPŁ, Varia, k. 1. W 1736 r. wymieniono znajdujący się od wschodu „ogród włoski”. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v. Więcej informacji przynosi dopiero opis z 1773 r.: „Za tym pałacem, a bardziej około niego ogród wielki, w którym idzie szpaler lipowy w kwadrat na około tegoż ogrodu z ulicą w środku do spaceru. Środkiem zaś jest uliczek 12, krzewami fruktującymi [...] obsadzone, między którymi jest kwater 13 w gruncie bardzo dobrych na potażernie. Są i miejsca na 3 altanki, lipami obsadzone, lecz te dla wyrosłych lip nie są teraz znaczne. Ogród ten na około dylikami pomiędzy słupy oparkaniony [...]”; zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 277 (Aneks 3).

72. ADPŁ, sygn. B346, k. 124.

73. Ibid., k. 122v.

74. Ibid.

na parterze oświetlały dwa otwory okienne, wyżej zaś – trzy. Oznacza to, że zarówno w kondygnacji parteru, jak i piętra fasada zachodnia była ośmioosiowa, z tym że na parterze w piątej osi (licząc od północy) umieszczono portal (il. 15). W rzeczywistości więc główna elewacja biskupiej siedziby w Broku różniła się od projektów palladiańskich⁷⁵. Trudno tu mówić o osiowości i regularności fasady⁷⁶. Zapewne zaburzenie symetrii budowli oraz znane ówczesnie wzorce architektoniczne skłoniły autora omawianego tu planu z końca XVIII stulecia do dokonania korekty rzeczywistości i wprowadzenia regularnego układu otworów okiennych fasady oraz zaakcentowania środkowej części korpusu, wyodrębnionego w formie w rzeczywistości nigdy nieistniejącego pseudoryzalitu. Nie tylko elewacja główna, ale i rozplanowanie całej budowli zdecydowanie odbiega od zasad symetrii, osiowości i harmonii, z jakimi zwykło się łączyć (czasem niesłusznie) budowle renesansowe (il. 16–17). Nie można się oprzeć wrażeniu silnej addycyjności bryły pałacu w Broku⁷⁷. Wysunięta przed lico wschodniej elewacji (il. 18–19), nakryta osobnym dachem kaplica zdecydowanie nawiązuje do rozwiązań znanych jeszcze z późnośredniowiecznych kaplic zamkowych⁷⁸. Warto też dodać, że nie została ona umieszczona na osi wejścia głównego, lecz przesunięta nieco w kierunku południowym, co pozwoliło zmieścić przy jej północnej elewacji wieżę-klatkę schodową. Owo specyficzne „doklejenie” wieży i kaplicy do korpusu budowli uważali już delegaci TOnZP w 1909 r., uznając, że są one elementem starszej budowli⁷⁹. Należałoby zatem

postawić pytania o proveniencję ogólnej koncepcji i szczegółowych rozwiązań zastosowanych w biskupiej budowli w Broku. Można założyć, że „kamienicę” wznosił lokalny warsztat, którego działalność była jeszcze silnie zakorzeniona w tradycjach budowlanych schyłku średniowiecza. Bardziej chyba nęcącą hipotezę byłoby przyjęcie, że jej forma wynikała nie z tradycji miejscowej, a inspiracji architekturą Rzymu i okolic, końca XVI w., znaną doskonale biskupowi Firlejowi dzięki zagranicznym studiom i pobytowi na dworze papieża Klemensa VIII⁸⁰. By kwestie te nieco rozjaśnić, należy przeanalizować wnikliwie kilka zagadnień.

ANALIZA BUDOWLI W KONTEKŚCIE ARCHITEKTURY EPOKI

Najpierw należy ustalić funkcję i znaczenie budowli, zwanej w inwentarzach „kamienicą” (1650) lub „pałacem” (1692/1693, 1736/1737, 1785), a w literaturze willą, pałacem lub zamkiem. Jak już wspomniano, to ostatnie określenie zupełnie nie przystaje do brockiej siedziby biskupiej. Obiekt nie posiadał żadnych urządzeń defensywnych (strzelnic, bastejek, bastionów itp.), choć przez swoje usytuowanie nie był całkowicie bezbronny. Wyraźnie zadbano o jego ekspozycję względem miasta (na wzniesieniu) i zapewniono odrębność poprzez wykorzystanie warunków terenowych, otoczenie pałacu parkanem i rowem, a także – od strony wschodniej – a więc najłatwiej dostępnej, wspomnianym wyżej wałem (choć nie o obronnej, a raczej ogrodowej proveniencji). Parkany nie tylko

75. Te bowiem miały bez wyjątku regularne, osiowe układy. *Nota bene* tak właśnie ukształtowana została inna siedziba Henryka Firleja – *villa castello* wzniesiona w rodowych Czemiernikach; zob. Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 298, 307, 312.

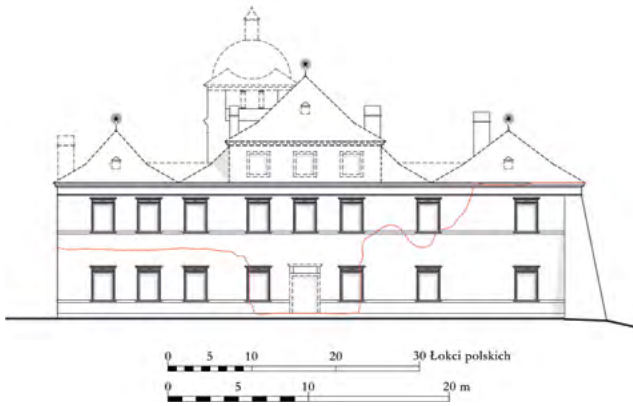
76. Zob. Kurzątkowska, „Mecenat artystyczny Firlejów (1526–1626)”, cz. 1, s. 153; Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 408.

77. Baranowska, *Brok, pow. Ostrowski, woj. warszawskie*, s. 19. Jerzy Kowalczyk nazwał ją „malowniczą i asymetryczną”; zob. Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 312.

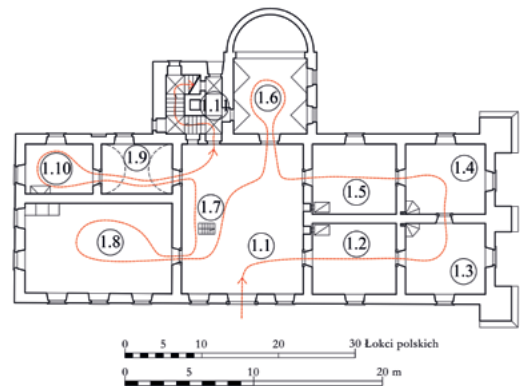
78. Zob. Monika Saczyńska, „O kaplicach w siedzibach rycerskich i możnowładczych w późnośredniowiecznej Polsce uwag kilka”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 44, nr 3 (2016), s. 312.

79. Uważali oni, że Henryk Firlej jedynie rozpoczął budowę pałacu, wznosząc właśnie wieżę i kaplicę, korpus zaś zrealizował w 1716 r. Ludwik Załuski. Zob. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP, teczką Brok, s. 9: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

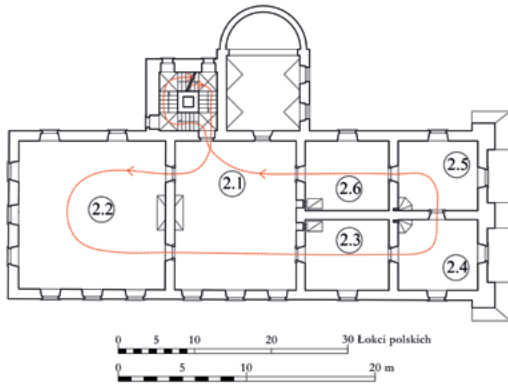
80. Czapliński, „Firlej Henryk († 1626)”, s. 477–478.

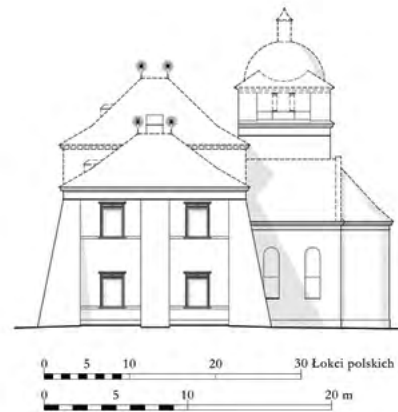
15 Elewacja zachodnia (frontowa) pałacu w Broku – próba rekonstrukcji. Oprac. Wojciech Wólkowski
Linią ciągłą oznaczono elementy istniejące bądź znane z dokumentacji fotograficznej, linią przerywaną oznaczono elementy zrekonstruowane na podstawie XVIII-wiecznej ikonografii lub opisów inwentarzowych, linią czerwoną oznaczono wysokość zachowanych murów na początku XX wieku.

16 Plan parteru pałacu w Broku – próba rekonstrukcji z oznaczeniem „trasy inwentaryzatora” z roku 1650. 1.1 – sień, 1.2 – izba, 1.3 – pokój, 1.4 – pokój, 1.5 – izba, 1.6 – kaplica, 1.7 – wejście do piwnic, 1.8 – izba stołowa, 1.9 – skarbnica, 1.10 – druga skarbnica, 1.11 – schody i przejście do ogrodu. Oprac. Wojciech Wólkowski

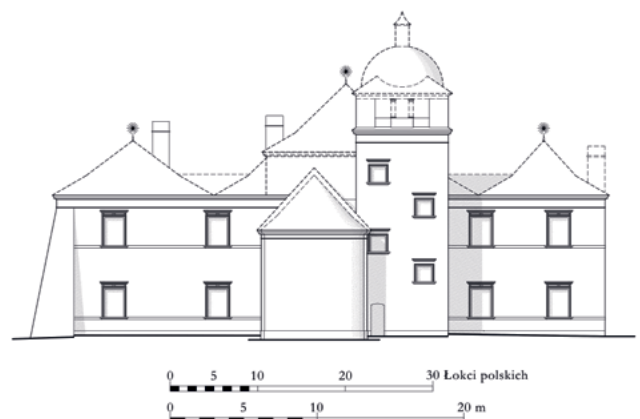

17 Plan pierwszego piętra pałacu w Broku – próba rekonstrukcji z oznaczeniem „trasy inwentaryzatora” z roku 1650. 2.1 – sień (górną), 2.2 – sala, 2.3 – izba, 2.4 – pokój, 2.5 – pokój, 2.6 – izba. Oprac. Wojciech Wólkowski

18 Elewacja południowa (boczna) pałacu w Broku – próba rekonstrukcji. Oprac. Wojciech Wólkowski
Linią ciągłą oznaczono elementy istniejące bądź znane z dokumentacji fotograficznej, linią przerywaną oznaczono elementy zrekonstruowane na podstawie XVIII-wiecznej ikonografii lub opisów inwentarzowych.

19 Elewacja wschodnia (tylna) pałacu w Broku – próba rekonstrukcji. Oprac. Wojciech Wólkowski
Linią ciągłą oznaczono elementy istniejące bądź znane z dokumentacji fotograficznej, linią przerywaną oznaczono elementy zrekonstruowane na podstawie XVIII-wiecznej ikonografii lub opisów inwentarzowych.

oddzielały rezydencję od miasta, ale też wytyczały niewielki wewnętrzny dziedziniec przed samym budynkiem⁸¹, izolujący siedzibę biskupa od zgiełku i kurzu dziedzińca gospodarczego.

Pozostaje więc do rozstrzygnięcia, czy Firlejowskie założenie było pałacem czy willą. W obu wypadkach chodzi o budowle rezydencjonalne, w Europie Środkowej charakteryzujące się zwartą bryłą, zwykle murowane, według palladiańskiej klasyfikacji typy te różnią się jednak wyborem najważniejszej kondygnacji. W willi apartament i reprezentacyjne pomieszczenia powinny się znajdować na parterze, w pałacu natomiast na piętrze⁸². Willa w odróżnieniu od pałacu nie jest też głównym miejscem zamieszkania, służy raczej rekreacji i odpoczynkowi, stąd budynki o takim charakterze wznoszono najczęściej na przedmieściach lub na wsi. Niestety w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej definicje te nie były tak precyzyjne, co wywnioskować można choćby z *Krótkiej nauki budowniczej...* nieznanego autora: „Pałac nazywam o dwóch piętrach murowana kamienica dziedzińca w sobie niemająca”⁸³. Klasyfikując obiekt, brano pod uwagę przede wszystkim jego funkcję, jak w przypadku podwarszawskiej Willi Regia z reprezentacyjną kondygnacją na piętrze.

Ustalenie statusu budowli brockiej przez wskazanie kondygnacji reprezentacyjnej jest dość trudne. Znany z inwentarzy układ funkcjonalny pomieszczeń z identycznymi apartamentami zarówno na parterze, jak i na piętrze, a także leżącymi jedna nad drugą salami reprezentacyjnymi nie pozwala rozstrzygnąć, które z pięter było ważniejsze. Na korzyść parteru, a więc za willową genezę budowli, przemawia umieszczenie na dole kaplicy i zapewne apartamentu hierarchy, co sugerowałaby obecność herbów biskupich. Na piętrze natomiast znajdowała się większa sala reprezentacyjna,

co wskazywałoby na pałacowy charakter budynku. Obie kondygnacje miały podobną wysokość, nie zostały zróżnicowane ani w bryle architektonicznej, ani w sposobie opracowania elewacji, zachowując identyczne otwory okienne i obramienia. Za rekreacyjnym charakterem obiektu (teoretycznie wskazującym na willową funkcję) przemawiają natomiast kwestie związane z ukształtowaniem najbliższego otoczenia i obecność dwóch elementów architektonicznych budowli, jakimi były wieża z loggią/altaną i belweder ponad sieniami (środkowym pasmem korpusu). Rezydencja w Broku, niczym rzymskie i podmiejskie wille, została umieszczona pomiędzy dziedzińcem a regularnym kwaterowym ogrodem, w którym założono również regularny sad. Teren pałacu/willi wyraźnie wydzielono z otoczenia wspomnianą fosą i parkanem, co przypomina pomysły znane z projektów z lat 40. XVII w. autorstwa Josepha Furttenbacha⁸⁴. Na wzór włoskich założeń to ogród dyktował rozwiązania architektoniczne ze zwróconą ku niemu wieżą schodową, altaną na dachu i ekspozycją pokoi biskupich.

Z projektów włoskich willi i pałaców zaczerpnięto wspomniany już pomysł altany/loggii umieszczonej asymetrycznie względem rezydencji, np. na szczycie wieży, z czym mamy do czynienia choćby w przypadku krytego kopulastym dachem rzymskiego Palazzo Altemps, wzniesionego po roku 1568 przez Martina Longhiego Starszego. Do Europy Środkowej moda na analogiczne konstrukcje pozwalające oglądać ogrody lub panoramę miasta dotarła już w 1. połowie XVI w. Zapewne wkrótce po roku 1529 Václav z Viteneča wznosił przy swoim ogrodzie na praskich Hradczanach na szczycie dawnej wieży murów miejskich belweder⁸⁵. Również z lat 20. XVI w. pochodziła altana na Wieży Duńskiej na Wawelu⁸⁶, znana dzięki kreacji konserwatorskiej Adolfa

81. ADPł, sygn. B119, k. 153.

82. Zob. Adam Miłobędzki, „Komentarz do «Krótkiej nauki budowniczej dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego»”, w: *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. Adam Miłobędzki (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957), s. 87–88.

83. *Krótką nauka budownicza dworów*, s. 16.

84. Joseph Furttenbach, *Architectvra Recreationis. Das ist: Von Allerhand Nutzlich: und Erfrewlichen Civilischen Gebäwen* (Augsburg: Johann Schultes, 1640), tab. 7.

85. Petr Uličný, „Belvederes and Loggias in Prague. Two Faces of the Leisure Architecture of the Imperial City”, *Studia Rudolphina* 14 (2014), s. 30–31.

86. Stanisław Tomkowicz, „Wawel, t. 1: Zabudowania i ich dzieje”, *Teka Konserwatorów Galicji Zachodniej* 4 (1907), s. 439.

20 Matteo Greuter,
Frascati, Rzym, 1620.
Fot. Wikimedia Commons

Szyszko-Bohusza⁸⁷. Warto wspomnieć też położoną nieco bliżej omawianego obiektu wieżę przy pałacu Batorego na Starym Zamku w Grodnie z lat 80. XVI w. Miała ona na szczycie nie tylko znaną z inwentarza z roku 1650 altanę⁸⁸, ale także analogiczny do wieży brockiej układ murowanych schodów urządzonych wokół kwadratowego słupa (schody o identycznym układzie znaleźć można też na przykład w Zamku Ujazdowskim).

Wieńczenie korpusu budowli belwederem znamy już z opisu widoku umieszczonego na mapie dóbr sióstr wizytek. Kilka takich rozwiązań pojawiło się na przełomie XVI i XVII w. m.in. w podrzymskim Frascati ze sławną willą kardynała Aldobrandiniego wzniesioną pomiędzy 1598 a 1603 r. według projektu Giacomina della Porta (il. 20). Belweder w Broku utrzymany na osi głównej ulicy, na wzór Frascati, także zwrócono w kierunku miasta.

W pełni uzasadniona niepewność Józefa Kazimierskiego co do charakteru realizacji Henryka Firleja kazała nazwać obiekt pałacem, przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że do jego wzniesienia skłoniła biskupa płockiego znajomość włoskich rezydencji typu willowego. Pałac miał być przede wszystkim letnią rezydencją biskupią zbudowaną dla celów rekreacyjnych⁸⁹, „w której chciałoby się wypoczywać, tworzyć [...], a nade wszystko ratować nadszarpnięte zdrowie”⁹⁰. Kazimierski nie wykluczał jednak, że decyzja o postawieniu murowanej siedziby w Broku mogła wynikać także z potrzeby sprawniejszego zarządzania rozległymi dobrami biskupimi⁹¹. Dla poddanych, w tym zwłaszcza mieszczan brockich, była ona przede wszystkim ośrodkiem władzy, dla Firleja zaś, o czym wspominał Kazimierski, także oznaką pozycji rodu i upamiętnieniem jego rządów jako biskupa

87. Piotr Stępień, „Konserwacja Wawelu w świetle doktryn konserwatorskich”, *Ochrona Zabytków* 62, nr 1 (2009), s. 88.

88. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (NHAB), Ф. 694. Воп. 2. Спр. 4468, s. 3.

89. Galicka, Sygietyńska, „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”, s. 325; Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 297; Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 408.

90. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 254–255.

91. Tadeusz Krajewski, „Społeczno-gospodarczy rozwój i upadek Broku w XVI–XVII wieku”, w: *Brok i Puszcza Biała*, s. 28–41; Adam Dobroński, „Brok w XVIII wieku. Próby przełamania kryzysu”, w: *Brok i Puszcza Biała*, s. 42–58. Por. Radosław Lolo, *Miasta mazowieckie XVI–XVIII wieku. Szkice i studia* (Warszawa: Tetragon, 2021), s. 23–44; Michał Słomski, „Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI wieku. Przyczynek do problematyki”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77 (2016), s. 436, 440, 449.

płockiego⁹². Choć więc brocka siedziba biskupia nie była zamkiem, to jej architektura i otoczenie zdają się świadczyć, że tak samo blisko było jej do rezydencji magnackich swojej epoki, co willi renesansowego lub raczej wczesnobarokowego humanisty. Budowała ta wpisywała się w nurt, który, wedle Jerzego Kowalczyka, pojawił się w architekturze polskiej po połowie XVI stulecia: „Równocześnie obserwuje się nowe zjawisko wznoszenia przez magnatów w kluczach dóbr wytwornych pałaców o programie zbliżonym do willi, gdzie element rekreacji i piękna stawał się równie ważny, jak użyteczność i reprezentacja”⁹³. Posiadaniem takiej budowli szczególnie zainteresowany mógł być niewątpliwie właśnie Henryk Firlej, jak bowiem zauważyła Alicja Kurzątkowska, wszystkie jego inicjatywy miały określony cel i zadanie: „Miały służyć uświetnieniu jego pozycji jako dostojnika kościelnego, miały przysporzyć mu blasku i świetności”⁹⁴.

Kolejną kwestią, którą należy omówić nieco szerzej, jest architektura budowli, jej plan i wystrój. Korpus pałacu założono na planie wydłużonego prostokąta z opisanymi już przylegającymi do niego od strony ogrodu wieżą schodową i kaplicą. Bryłę zwieńczono trzema czterospadowymi dachami z kalenicami równoległymi względem krótszych boków korpusu, środkowa była wyższa o piętro i otrzymała formę belwederu, z dodatkowymi dachami bocznymi, szerokości połowy tych skrajnych. Taki układ, z wyraźnie zaakcentowaną częścią środkową (belwederem) kieruje naszą uwagę ku budowlom wczesnobarokowym, jak wspomniana już willa Aldobrandini. Niedoskonałe

wytyczona oś środkowa w Broku przypomina rozwiązanie z zachodniej fasady ukończonego zaledwie kilka lat wcześniej Zamku Królewskiego w Warszawie. Podobny wydaje się także układ otworów okiennych obu założeń, z opaskami z jajownikiem, stojącymi na płaskich gzymsach, z dość prostymi obramieniami. Poza gzymsem wieńczącym i linią parapetów nie wprowadzono innych podziałów, co z kolei przywodzi na myśl fasady wczesnobarokowego Rzymu. Nieregularny układ otworów w budowli brockiej we wczesnobarokowej architekturze polskiej był również dość powszechny.

Trójdzielny plan korpusu z sienią pośrodku, zespołem apartamentów po jednej jej stronie i salą bądź salami reprezentacyjnymi po stronie przeciwnej, także był dość popularnym rozwiązaniem w 1. połowie XVII stulecia. Adam Miłobędzki określał układ wnętrza pałacu w Broku jako „archaiczny, włoski system”, po raz pierwszy występujący w willi w Poggio a Caiano⁹⁵. Łączył on budowlę w Broku z takimi realizacjami, jak pałac w Książu Wielkim czy zamek w Żółkwi. Z kolei Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska genezę rozplanowania brockiej „kamienicy” wywodziły „z połączenia włoskiej koncepcji willi palladiańskiej z tradycją renesansowego, polskiego dworu”⁹⁶. Jednakże podobne rozplanowanie korpusu cechowało wówczas także inne realizacje architektury rezydencjonalnej, jak choćby dwór obronny w Gojcieniskach⁹⁷, pałac Adama Kazanowskiego przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie⁹⁸, Pałac Biskupi w Krakowie⁹⁹ czy projekty zawarte m.in. na kartach drezdeńskiego

92. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 256. W tym kontekście pałac w Broku może być rozważany także jako przejaw manifestacji obecności Firlejów, rodu związanego z Małopolską, na Mazowszu. Na temat znaczenia magnackich fundacji architektonicznych jako narzędzia propagandy zob. Paweł Jusiak, „Działalność fundacyjna właścicieli na terenie miast prywatnych Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku”, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77 (2016), s. 271–296.

93. Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 301.

94. Kurzątkowska, „Mecenat artystyczny Firlejów (1526–1626)”, cz. 1, s. 184.

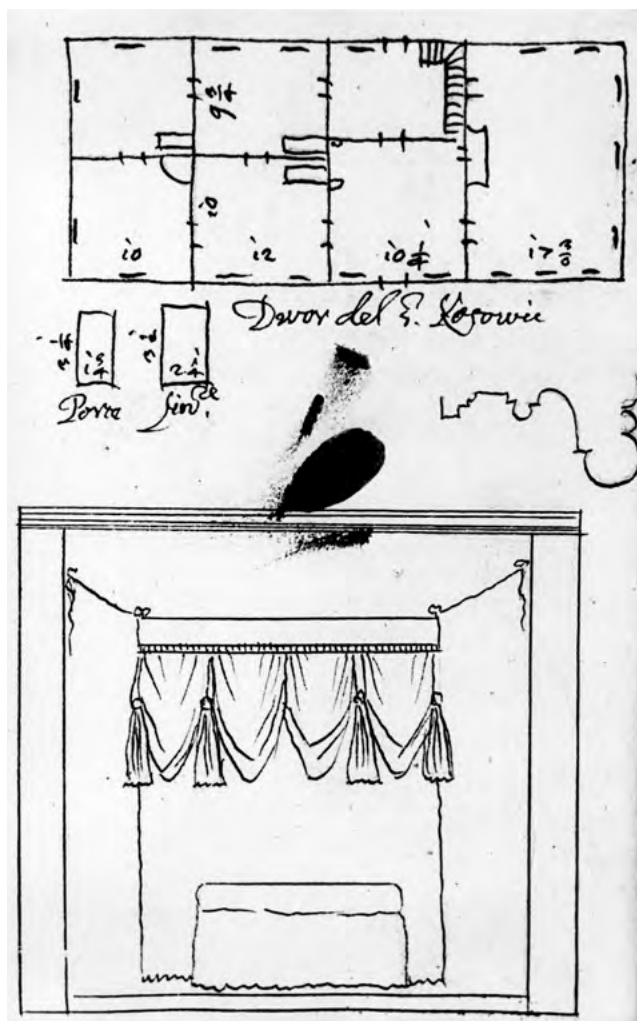
95. Miłobędzki, „Komentarz do «Krótkiej nauki budowniczej dworów»”, s. 67.

96. Galicka, Sygietyńska, „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”, s. 325.

97. Maria Brykowska, „Dwór obronny w Gojcieniskach w świetle źródeł i analizy porównawczej”, w: *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, red. Kazimierz Kuśnierz, Zdzisława Tołłoczko (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 1999), s. 57–68.

98. Wojciech Wólkowski, „Pałac Adama Kazanowskiego i jego pierwotna forma w świetle badań architektonicznych”, *Biuletyn Historii Sztuki* 83, nr 3 (2021), s. 529.

99. Stanisław Mossakowski, „Pałac biskupi w Krakowie a projekty Giovanniego Battisty Gisleniego”, *Rocznik Sztuki Śląskiej* 17 (1999), s. 137–145.

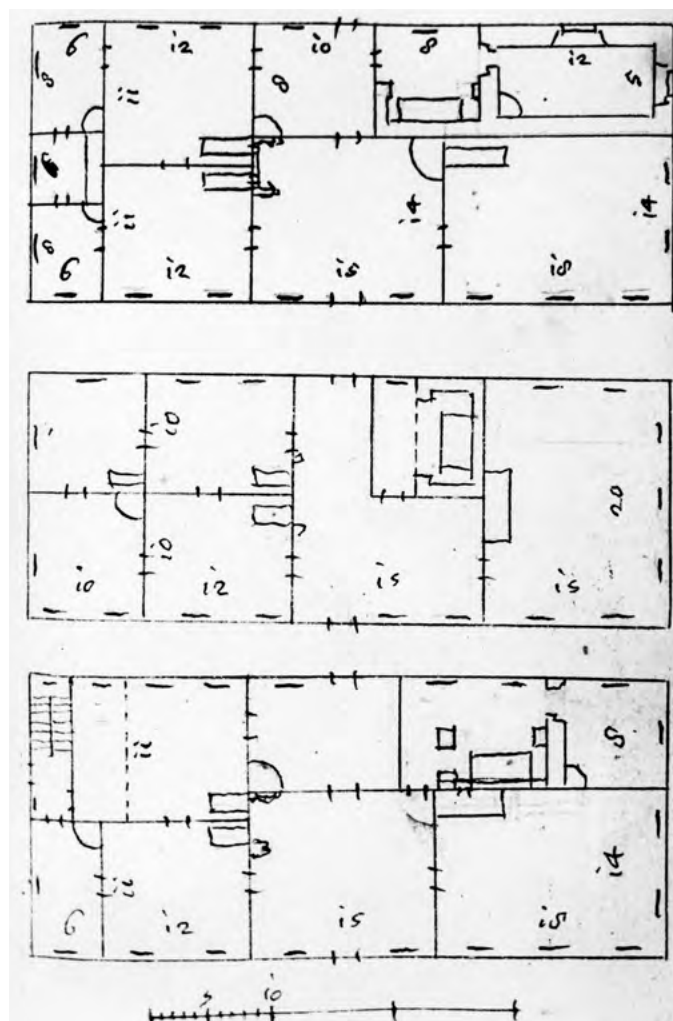

21 Giovanni Battista Gisleni, rzut dworu, projekt ze szkicownika drezdeńskiego, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupferstich-Kabinett, nr inw. Ca 67, k. 22v. Fotokopia w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. 159713

szkicownika Jana Baptisty Gisleniego¹⁰⁰ (il. 21–22). Na temat dekoracji samych wnętrz wiemy niewiele, zachowały się jedynie wzmianki o wystroju kaplicy.

AUTORSTWO PROJEKTU A REALIZACJA BUDOWLI

Niestety, brak jak dotąd jakichkolwiek materiałów źródłowych potwierdzających autorstwo koncepcji pałacu w Broku. Kwestia proveniencji warsztatu,

22 Giovanni Battista Gisleni, rzuty dworu, projekt ze szkicownika drezdeńskiego, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupferstich-Kabinett, nr inw. Ca 67, k. 23. Kopia w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. 159714

który wznosił „kamienicę” biskupią, była przedmiotem rozważań badaczy od początku XX stulecia. Delegaci TOnZP wizytujący obiekt w 1909 r. dostrzegali w architekturze kaplicy związek z pracami Jakuba Balina z kazimierskiej fary¹⁰¹. Alicja Kurzątkowska przypisywała realizację budowli raczej lokalnym, mazowieckim warsztatom budowlanym¹⁰². Zofia Baranowska uważała, że pałac powstał wedle koncepcji renesansowych willi miejskich, jako wyraz „prowłoskiej

100. Szkicownik Giovaniego Battisty Gisleniego w Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupferstich-Kabinett, nr in. Ca 67, karty nr 22v, 23. Kopia w Zb. Fot. IS PAN, neg. 159713 i 159714.

101. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP,teczka Brok, s.9: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

102. Kurzątkowska, „Mecenat artystyczny Firlejów (1526–1626)”, cz. 1, s. 153.

postawy artystycznej” jego fundatora¹⁰³, utrzymywała jednak, podobnie jak Kurzątkowska, że jest dziełem miejscowych rzemieślników¹⁰⁴. Józef Kazimierski łączył realizację „kamienicy” z kręgiem muratorów pracujących dla rodu Firlejów w 1. ćwierci XVII w. Szczególną uwagę poświęcił Piotrowi Durie, ale nie wykluczał też, że budowę pałacu w Broku prowadzili Jakub Balin lub murator i sztukator zamojski Jan Wolff¹⁰⁵. Ostatnio jego ustalenia zanegowała Katarzyna Pucula, wskazując ponownie na środowisko lokalnych muratorów mazowieckich, zapewne z Płocka lub Pułtuska¹⁰⁶. Podkreśliła jednocześnie, że zachowane elementy dekoracyjne obiektu (proste profilowane obramienia okien wieży) nie pozwalają na wskazanie konkretnego warsztatu¹⁰⁷. Szczęśliwie dysponujemy jednak notatami pomiarowymi Jarosława Wojciechowskiego i fotografiami z 1909 r. dokumentującymi obramienia okien korpusu, jak też dekoracje sztukatorskie kaplicy pałacowej w Broku: konsole o motywach floralnych i kasetony w sklepieniu absydy, zdobione plakietami z motywem rozety. Podobne detale zdobnicze odnajdujemy w sztukaterii kościoła parafialnego w Czemiernikach (il. 23–24), ufundowanego przez Henryka Firleja¹⁰⁸. Budowę świątyni w jego rodowych dobrach rozpoczęto w 1603 r. Początkowo prowadził ją murator Piotr (najpewniej nie był on tożsamy ze wspomnianym Piotrem Durie), następnie zaś kontynuował Jan Wolff. Biorąc pod uwagę, że dekoracje wewnątrz kościoła w Czemiernikach ukończono z pewnością w 1614 r.¹⁰⁹, a świątynię konsekrowano w 1617 r., nie można wykluczyć, że Henryk Firlej zatrudnił następnie warsztat Wolffa przy budowie pałacu w Broku.

Czy możliwe jest jednak, by prowincjonalni muratorzy lubelscy czy mazowieccy w tak świadomy sposób nawiązywali do bardzo aktualnych wzorów włoskich? Wydaje się, że należy raczej oddzielić kwestie wykonawstwa pałacu czy detali sztukatorskich od ogólnej koncepcji architektonicznej budowli. Jeśli weźmiemy pod uwagę osobę fundatora, jego wykształcenie i upodobania estetyczne¹¹⁰, można domyślać się, że to właśnie on zdecydował o koncepcji stylistycznej biskupiej „kamienicy”. Nie można wykluczyć, że Henryk Firlej „abrys” pałacu brokowskiego przywiózł ze sobą z Włoch, co było powszechną praktyką wśród magnatów epoki wazowskiej. Kanclerz Jerzy Ossoliński podczas podróży dyplomatycznej do Rzymu w 1633 r. zlecił dokonanie pomiaru zobaczonej pod Padwą willi, która wyjątkowo przypadła mu do gustu¹¹¹. Kwestie te wymagają dalszych badań, zwłaszcza kwerend źródłowych.

PRZEBUDOWY, NAPRAWY I ZNISZCZENIE REZYDENCJI BROCKIEJ

Walory reprezentacyjne, rezydencjonalne i gospodarcze sprawiły, że budowla była wielokrotnie restaurowana, najpierw po zniszczeniach potopu, później zaś wielkiej wojny północnej. Nieznany pozostaje jednak zakres tych zniszczeń. W literaturze przedmiotu znaleźć można informacje, że pałac został spalony podczas wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655–1660¹¹². Jednakże badania terenowe z lat 1983–1984 nie wykazały w warstwach archeologicznych żadnych zachowanych wewnątrz budowli śladów spalenizny¹¹³. W opisie pałacu zawartym w lustracji dóbr biskupich z 1693 r. także brakuje danych o pożarze czy poważniejszych

103. Baranowska, *Brok, pow. Ostrowski, woj. warszawskie*, s. 22.

104. *Ibid.*

105. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 256–257.

106. Pucula, „«Zamek» w Broku – nadbużański Belweder biskupa Henryka Firleja”, s. 150.

107. *Ibid.*

108. Zob. Michał Kurzej, *Jan Wolff. Monografia architekta w świetle analizy prefabrykowanych elementów dekoracji sztukatorskich* (Kraków: Dodo Editor, 2009), s. 13.

109. Taką datę roczną wraz ze swoimi inicjałami oraz gmerkiem murator umieścił na kartuszu nad łukiem tęczowym. Por. *ibid.*

110. Jusiak, „Działalność fundacyjna właścicieli na terenie miast prywatnych Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku”, s. 280.

111. Kowalczyk, „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”, s. 287.

112. Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 408.

113. Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 93–101.

23 Jan Wolff, dekoracje sztukatorskie prezbiterium kościoła parafialnego w Czemiernikach (fragment). Fot. Leonard Sempoliński, 1970, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. 197190

24 Jan Wolff, dekoracje sztukatorskie na łuku tęczowym kościoła parafialnego w Czemiernikach (fragment). Fot. Leonard Sempoliński, 1970, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr neg. 197186

uszkodzeniach samej budowli. Odnotowano jedynie zniszczenie parkanu okalającego podwórze¹¹⁴. Wrota z furtką opisano jako nowe, stąd należy sądzić, że zostały zniszczone przez najeźdźców¹¹⁵. Piwnice i skarbiec pałacowy również otrzymały nowe drzwi, należy się więc domyślać, że stare ucierpiały najpewniej w czasie napaści i rabunku, których dopuścili się Szwedzi. Zapewne i kaplica padła ofiarą grabieży czy profanacji, skoro brak w niej niemal całego wyposażenia zinwentaryzowanego w 1650 r., a nawet ołtarza, gdyż zamiast niego w 1693 r. znajdował się w niej jedynie obraz św. Antoniego¹¹⁶. Zły stan pokrycia dachowego wieży mógł być natomiast wynikiem tyleż działań szwedzkich, co i braku niezbędnych remontów.

W takim stanie pałac dotrwał do kolejnej wojny północnej. Został on wówczas zajęty przez Szwedów, co odbiło się znacząco na stanie budowli. Restaurator obiektu, biskup Ludwik Załuski, chwalił się nawet w pamiątkowej tablicy, umieszczonej nad wjazdem, że „hoc palatium extruxit et totam reedificavit”¹¹⁷. W stwierdzeniu tym było jednak sporo przesady, wyniki badań wykopaliskowych z lat 1983–1984 dowiodły

114. „Podwórze parkanem nie zupełnie wyłożonym gęsto powalonym otoczone”. Zob. ADPł, sygn. B119, k. 153.

115. Ibid.

116. Ibid., s. 154.

117. Tablica ta, niegdyś umieszczona nad bramą wjazdową, dziś znajduje się w kościele parafialnym w Broku. Zob. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP, teczka Brok, s. 8: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

25 Brok, pałac biskupi po rozbiórce ruin korpusu, 1910. Repr. wg Boruta, „Gawędy krajoznawcze”, s. 507

bowiem, że nie zmieniono w sposób zasadniczy bryły pałacu¹¹⁸. Mury, wskutek wieloletnich zaniedbań, musiały być jednak nadwątlone, skoro zdecydowano się je wzmocnić, obudowując dodatkową warstwą cegły¹¹⁹. Dokonano też uzupełnień oraz drobnych przekształceń, niezmiennych zasadniczo bryły i rozplanowania budynku¹²⁰. Być może z tymi działaniami wiąże się również budowa skarp przy południowej elewacji korpusu. Skarpy te miały istotne znaczenie konstrukcyjne¹²¹, stabilizowały całą budowlę od strony nadrzeczej. Jednak, jak wskazuje opis pałacu z 1773 r., nawet ich obecność nie zabezpieczyła murów budowli od „znacznego rozrysowania się”¹²². Podkreślić tu wypada, że na wizerunku pałacu brockiego z przywoływanego tu wielokroć planu okolic Broku skarpy te nie zostały uwiecznione. Nasuwa się pytanie, czy ich powstanie nie miało związku właśnie z owym wspomnianym w 1773 r. „porysowaniem się” murów pałacu? Kwestię tę rozstrzygnąć mogą tylko badania

archeologiczne i architektoniczne reliktyw obiektów, jednak analiza fotografii z 1909 r. każe się domyślać, że oskarpowanie południowej części budowli istniało od początku, później jedynie wzmocniono te struktury, opłaszczając je dodatkową warstwą cegieł.

Wnętrza, zniszczone i obrabowane przez szwedzkich żołnierzy, także najprawdopodobniej odnowiono i ozdobiono. Stan po restauracji pałacu z czasów Ludwika Żałuskiego opisuje inwentarz klucza brockiego z 1736 r. (zob. Aneks źródłowy). Budynek znajdował się wówczas w relatywnie dobrym stanie, choć niektóre pomieszczenia czy sprzęty wymagały już interwencji; większość okien nie miała też szyb¹²³. Dwa „dolne pokoje” były „malowane”¹²⁴. Zapewne chodziło tu o wzmiankowane w 1773 r. „sufity biało malowane z żyłkami niebieskimi”¹²⁵, choć jeden z pokoi (w południowo-zachodnim narożu budowli) był też „od połowy do góry malowany, z wyobrażeniem różnych imaginacyj”¹²⁶. W pokojach znajdowały się murowane

118. Gula, „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich”, s. 93–101.

119. Ibid., s. 99.

120. M.in. w pomieszczeniach piwnicznych wtórnie wstawiono sklepienia; zob. *ibid.*, s. 100.

121. Twierdzenia Galickiej i Sygietyńskiej, że były one uformowane „na kształt obronnych bastionów”, należy uznać za dość osobliwe; zob. Galicka, Sygietyńska, „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”, s. 326.

122. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 277 (Aneks 3).

123. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v–16.

124. Ibid., k. 15v.

125. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 276 (Aneks 3).

126. Ibid.

kominki lub piece „we floresty”¹²⁷, czyli, jak podaje opis z 1773 r., „w kwiaty zielono polewane”¹²⁸. Odnowiono też kaplicę, która otrzymała nową malaturę („Kaplica murowana dachówką pokryta intus malowana”¹²⁹) i wyposażenie. W ołtarzu, prócz istniejącego już wcześniej obrazu św. Antoniego, odnotowano drugi „Najświętszej Panny studziański”¹³⁰. Prócz tego w kaplicy pojawiły się „ławeczka i pasyja na środku, forma malowana; okna dwa we trzy kwatery”¹³¹. Izba stołowa w części północnej parteru była w dobrym stanie („posadzka i pułap dobry”¹³²), jednakże okna „były bez szkła”¹³³. Podobnie w znajdującym się obok skarbcu okno nie miało szyb, nie było też posadzki. Pod schodami wiodącymi na piętro zanotowano „karceres drugi”¹³⁴. Przejście do ogrodu było zabite deskami¹³⁵. Pomieszczenia piętra były już w zdecydowanie gorszej kondycji niż dolne. Okna sieni nie miały szyb, podobnie sala w części północnej („okien w niej ósm pustych, tylko okiennicami i deskami pozabijane”¹³⁶). W pokojach mieszkalnych „w jednym tylko piec, w drugim zaś tylko fundament ex opposito”¹³⁷. Okna sali na drugim piętrze także były pozbawione szyb. „Altana na wieży była w dobrym stanie, jedynie „drzwi [...] do niej puste i okna, tylko same haki u drzwi”¹³⁸. Podobne zaniedbania można dostrzec także w przypadku stojącego na zachód od pałacu dworu, określonego jako „Pałac drugi drewniany, gontami staro pobity w koło z pruska oblepiony i otynkowany”¹³⁹.

Niestety, zaniedbań i uszkodzeń budowli wyliczonych w lustracji z 1736 r. najwyraźniej nie usunięto. Opis z 1773 r. dowodzi pogłębiającej się dewastacji budynku, związanej z zanikiem jego funkcji reprezentacyjnych i wypoczynkowych. Zwłaszcza pomieszczenia piętra i belweder na wieży, wskutek braku bieżących napraw dachu, znajdowały się w złym stanie. Okna nie miały szyb, pokoje – pieców, podłogi i „pułapy” były przegniłe i zmurszałe¹⁴⁰. Jedyne zabudowania folwarczne były utrzymywane w stanie funkcjonalności, dawny pałac zaś stawał się dla nich tylko zapleczem magazynowym, o czym poświadcza ostatni opis pałacu, zwarty w lustracji z 1785 r. Nawet kaplica była wówczas przeznaczona na „skład rzeczy gospodarskich”¹⁴¹. Zdewastowany i „pozarastały” był ogród pałacowy¹⁴². W inwentarzu tym da się jednak odnaleźć ślady inwestycji, jakie mimo wszystko przeprowadzono w budowli od lat 30. XVIII w. Wiadomo na przykład, że dokonano w tym okresie podziału górnej sali reprezentacyjnej na trzy mniejsze pomieszczenia, przy wieży zaś powstała niewielka piętrowa przybudówka. Folwark wciąż pozostawał w dobrym stanie, co niewątpliwie było zasługą rządów biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego, będącego „jednym z najlepszych administratorów dóbr diecezji płockiej”¹⁴³.

Opuszczony, zaniedbany i zrujnowany pałac został w 1822 r. upaństwowiony, a władze zaborcze nie widziały, co oczywiste, żadnego interesu w przywracaniu

127. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v.

128. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 275 (Aneks 3).

129. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v.

130. Była to więc kopia uważanego za cudowny obrazu z kościoła Filipinów w Studziannie; zob. Piotr Zwoliński, „Kult obrazu Matki Bożej Studziańskiej w XVII–XIX wieku”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 5 (1996), s. 243–288.

131. ADPŁ, Fragmenty akt zanarwialnych, sygn. B120, k. 15v.

132. Ibid.

133. Ibid.

134. Ibid.

135. Ibid.

136. Ibid., k. 16.

137. Ibid., k. 15v.

138. Ibid., k. 16.

139. Ibid.

140. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 276–277 (Aneks 3).

141. Zob. ADPŁ, Akta dotyczące dóbr zanarwianych, sygn. B123, s. 96.

142. Ibid., s. 97.

143. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 265.

mu dawnej świetności, oddając go w dzierżawę¹⁴⁴. Nastąpiła szybka dewastacja murów budowli, pogłębiająca jeszcze przez pożar (zniszczył on całkowicie dachy), zaproszony podczas jednej z majówek, chętnie urządzanych w ruinach przez miejscową ludność¹⁴⁵. W połowie XIX w. nie istniała już środkowa część fasady, rozebrana na budulec¹⁴⁶. Zrujnowany pałac nie stanowił dla kolejnych właścicieli większej wartości. Był użytkowany co najwyżej jako mieszkanie dla pracowników¹⁴⁷, chlew¹⁴⁸ czy „fabryka machin”¹⁴⁹. Budowla służyła też nadal jako tanie źródło materiałów budowlanych. Jesienią 1909 r., dzięki doniesieniu księdza Dmochowskiego, przedstawiciele TOnZP dowiedzieli się o groźbie całkowitej destrukcji pałacu, gdyż ówczesny użytkownik, młynarz, zamierzał go rozebrać, by pozyskać surowiec¹⁵⁰. Do Broku wysłano wówczas delegację, której uczestnik – Jarosław Wojciechowski – zdołał wykonać wspomnianą wyżej dokumentację pomiarową zabytku. Niestety, wiosną 1910 r. przeprowadzono rozbiórkę niemal całego

korpusu, pozostawiając jedynie mury magistralne części północnej, południowej oraz wschodniej wraz z wieżą i kaplicą¹⁵¹ (il. 25). Jakikolwiek dalsze prace ratunkowe uniemożliwił wybuch I wojny światowej, po której uszkodzony w czasie walk budynek był nadal sukcesywnie rozbierany¹⁵². Proces ten przyspieszyły tylko zniszczenia II wojny światowej¹⁵³. Destrukcję obiektu zatrzymały dopiero prace zabezpieczające, wykonane przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 1955–1957¹⁵⁴. W 1959 r. relikty pałacu zostały wpisane do rejestru zabytków¹⁵⁵, w 1984 r. zaś za zabytkowe uznano także otaczające wieżę pozostałości parku¹⁵⁶. Obecnie ruiny pałacu są własnością prywatną i ponownie potrzebują prac zabezpieczających.

Mamy nadzieję, że niniejszy tekst ożywi zainteresowanie tym ważnym dla historii architektury polskiej zabytkiem, przyczyniając się do rozpoczęcia dyskusji nad jego dalszym losem.

144. Ibid., s. 266.

145. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP,teczka Brok, s. 8: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

146. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, s. 267.

147. W 1851 r. Kazimierz Stronczyński zanotował, że ówczesny „naddzierżawca tutejszej ekonomii” urządził w dawnej kaplicy mieszkanie ogrodnika (ibid.).

148. Wiktor Gomulicki, „Ruiny zamku biskupiego w Broku”, *Tygodnik Ilustrowany*, nr 17 (1910), s. 334.

149. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, s. 267. Nie jest jasne, jak długo funkcjonowała ona w budowlu oraz jakich przekształceń dokonano w murach pałacu dla jej potrzeb. Podczas wizyty w 1909 r. przedstawiciele TOnZP zanotowali jednakże: „Ostatnimi czasy mieściła się w ruinach jakaś fabryka, po której jeszcze leży rozmaite żelastwo w kaplicy, a stopnie schodów w wieży doskonale zachowanych pokrywa gruba warstwa [...] piachu”. Zob. Zb. Fot. IS PAN, Archiwum TOnZP,teczka Brok, s. 8: Sprawozdanie z delegacji członków Towarzystwa do Broku z dnia 21 grudnia 1909 r.

150. Ibid., s. 3; Gomulicki, „Ruiny zamku biskupiego w Broku”, s. 334.

151. Zob. Boruta, „Gawędy krajoznawcze”, s. 507–510.

152. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 252.

153. Galicka, Sygietyńska, „Brok”, s. 10.

154. Zob. Kazimierski, „Renesansowy pałac w Broku”, s. 266.

155. Nr rej. A-390 z 17.11.1959, zob. <https://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/3280/Brok/>, dostęp 23 lutego 2023.

156. Nr rej. A-390 z 27.01.1984, zob. <https://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/3280/Brok/>, dostęp 23 lutego 2023.

Tekst przytaczamy w transliteracji. Warto zaznaczyć, że był on ewidentnie przepisywany z innego miejsca i redagowany oraz poprawiany po przeniesieniu na czystopis przez tego samego autora. W zastosowanej paginacji trzeba zaznaczyć, że interesujący nas opis zaczyna się od karty 11, kolejną jest już natomiast 15. To naturalny błąd, gdyż zachowany tekst jest ciągły i pozbawiony luk.

Fragment inwentarza dóbr brockich (wraz z pałacem biskupim) znajduje się w jednostce archiwalnej zawierającej różne luźne, często niekompletne dokumenty. Zasadniczo dotyczą one dwóch lat – 1736 i 1737 (ADPŁ, Fragmenty akt zanarwianych biskupstwa płockiego 1736, 1737, sygn. B 120).

*Inwentarz klucza broko=
wskiego in fundo opisany przy od=
bieraniu tegoż klucza brokow=
skiego w roczną arendowną pos=
sesyją wielmożnemu Jego Mości
Panu Wawrzeńcowi Kossowskiemu
wojskiemu ziemi droicki¹⁵⁷ i
sędziemu grodzkiemu droic=
kiemu Anno Domini millesimo
septingentesimo trigesimo sexto.
Die 10 7ma Julii*

DWÓR

Wjeżdżając od gościeńca wrota z tarcic na biegunach składane gwoźdźmi¹⁵⁸ żelaznemy przybijane. Fortka ze wschodkami nad tymi, daszek ad instar gołębieńca strogowanie po obiedwie strony [k. 11v] ku pałacowi idąc wrota także jak pierwsze z fortką i daszkiem. Przed

niemi pomost przy wrotach, kuna ze skoblami po prawej ręce, kuchnia przy parkanie stara¹⁵⁹ zrujnowana. Pałac murowany, gontami pobity do którego wchodząc drzwi dębowe składane na sześciu zawiasach i hakach, jednej z tych zawiasy nie masz. Sień w której podłoga i pułap z tarcic dobry, okna po bok przy drzwiach dwa¹⁶⁰ bez szkła po prawej ręce. Dolnych pokojów cztery. Dwa malowane; drzwi do nich¹⁶¹ na zawiasach i hakach z wrzeczadzami i haczykami fasowane. W pierwszym pokoju piec dobry we floresty, okno jedno w całe w otów. W drugim dwa [okna – autorzy] w cztery kwatery dobre, kominek murowany. <W trzecim okna także dwa, w których jednej kwatery nie masz, kominek murowany>¹⁶². W czwartym piec także dobry w floresty, okno jedno są w cztery kwatery dobre, kominek murowany posadzka i pułapy nowe dobre ex oppositio tych przy sieni. Izba stołowa do której drzwi na zawiasach z wrzeczadzem. W niej okien pięć¹⁶³, bez szkła, posadzka i pułap dobry. Przy niej obok skarbiec, do którego drzwi na zawiasach z wrzeczadzem i skoblami. W nim posadzki nie masz; okno jedno, w którym tylko sama krata z sieni na ogród włoski. Kaplica murowana dachówką pokryta intus malowana. Drzwi zaś do tej kaplicy dębowe na <sześciu> zawiasach i hakach z rygłem i wrzeczadzem. W niej posadzka z cegły i podniebienie murowane. Mensa w ołtarzu murowana, w której portalik murowany, obraz jeden św. Antoniego, drugi Najświętszej Panny studziański; ławeczka i pasyja na środku, forma malowana; okna dwa¹⁶⁴ we trzy kwatery. Schody do górnych pokojów, do których drzwi na zawiasach ex opposito. Także drzwi do ogrodu zabite. Pod schodami karceres drugi. Do niego na zawiasach, w którym okienko małe z kratą żelazną na krzyż z wrzeczadzem i skoblami. Na

157. Tu i dalej chodzi o ziemię drohicką.

158. Oryg. gwozdmi.

159. Późniejszy dodatek marginalny.

160. Nadpisane nad przekreślonym „jak”.

161. Nadpisane nad przekreślonym „jedne”.

162. Fragment nadpisany między wierszami.

163. Nadpisane nad przekreślonym „cztery”.

164. Nadpisane nad przekreślonym „jedno”.

pierwszym piętrze sala, w której na dziedziennic okna trzy o czterech kwaterach, tylko same ramy bez szkła. Z tej nad dolnemi pokojami cztery pokoje; także drzwi do nich dobre na zawiasach i z wrzeciędzami i skoblami. Podłogi i pułapy, okna też fromą jak i u dolnych w jednym tylko piec, w drugim zaś tylko fundament *ex opposito*. [k. 15] Izba wielka przez cały apartament, do której drzwi dwoje. Jedne zabite, drugie na zawiasach z wrzeciędzami i skoblami. Posadzka i podsiębitka z tarcic, okien w niej ósm pustych, tylko okiennicami i deskami pozabijane.

Item schody na drugie piontro. Na Sali okien w niej trzy¹⁶⁵ pustych, podniebitka¹⁶⁶ heblowana z tarcic <żelaznemi goździami¹⁶⁷ przybijana>. Nad pokojami i izbami posadzka <z tarcic>. Przy sali¹⁶⁸ dwie altanki, jedna od strugi, druga od gumien z drzwiami na zawiasach i hakach z wrzeciędzami i oknami. Item wschody na trzecie piontro aż pod dach, gdzie altanka w środku także gontami pobita. Ganek około niej, drzwi zaś do niej puste i okna, tylko same haki u drzwi. Pod tym pałacem piwnica, do której szyja z sieni, schody, <z drzwiami na zawiasach i hakach, kominy dwa z fundamentu murowane>, z poręczą. W tej piwnicy trzy sklepy murowane i na dach wywiedzione.

Pałac¹⁶⁹ drugi drewniany, gontami staro pobity w koło z pruska oblepiony i otynkowany. Drzwi do niego na zawiasach z zamkiem porządnymi. Pomost w sieni, posadzka i pułap z tarcic po prawej ręce. Pokój, w którym pułapy dobre, piec polewany w floresy. Pokój i alkierz grzejący, okien cztery w cztery kwatery. W tych oknach szyb 35 wybitych; w alkierzu okna dobre; posadzka i kominek. Z tego alkierza idąc pokoik ku sieni malowany, w którym okno jedno, choć niedobre, całe. Piecyk w floresy, kominek murowany, ściany tarcicami obite. *Ex opposito* tych pokojów izba z alkierzem, do których drzwi na zawiasach z wrzeciędzami. Posadzki i pułapy dobre w izbie, okien cztery całe w olów robione z okiennicami na zawiasach i prętami; dwóch [okien – autorzy] zaś nie masz, tylko same okiennice. W alkierzu okien trzy z okiennicami; szyb w nich wybitych sześć; kominy dwa murowane nad dach wywiedzione. Drabiny <dwie> na dachu. U wszystkich okien tego pułapu okiennice na zawiasach. Schody na górę tarcicami obite; drzwi na zawiasach z wrzeciędzami i skoblami. Drugi Z sieni do ogroda także na zawiasach [drzwi – autorzy]. Ogród włoski między pałacami około oparkaniony balami tartnemi w słup i drzewa w nim rodzajne.

165. Nadpisane nad przekreślonym „dwa”.

166. Nadpisane nad przekreślonym „nasadzka”.

167. Oryg. goździami.

168. Nadpisane nad przekreślonym „na których”.

169. Chodzi tu o wcześniejsze założenie mieszkalne wymienione m.in. w inwentarzu 1650 r., zob. ADPŁ, Lustracja. Akta posiadłości biskupów płockich, sygn. B 346, k. 123r–123v.

BIBLIOGRAFIA

Bania, Zbigniew. „Z zamku «do dworu, który wygodnie Panu zbudowano»”. W: *„Sic erat in votis”. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Europa i świat w czasach nowożytnych*, redakcja Małgorzata Karkocha, Piotr Robak, 167–176. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017.

Boruta, Stanisław. „Gawędy krajoznawcze”. *Ziemia*, nr 32 (1910): 507–510.

Brykowska, Maria. „Dwór obronny w Gojcieniskach w świetle źródeł i analizy porównawczej”. W: *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, redakcja Kazimierz

Kuśnierz, Zdzisława Tołłoczko, 57–68. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 1999.

Chłapowski, Krzysztof. „Mapa graniczna starostwa kamieńczukowskiego z XVII w. – nieznane mazowieckie źródło kartograficzne”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 26, z. 4 (1978): 497–503.

Czapliński, Władysław. „Firlej Henryk († 1626)”. W: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, 477–478. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948.

Dobroński, Adam. „Brok w XVIII wieku. Próby przełamania kryzysu”. W: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość, środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, redakcja Józef Kazimierski, 42–58. Ciechanów: Towarzystwo

- Przyjaciół Broku, Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Urząd Miasta i Gminy Brok, 1989.
- Galicka, Izabela, i Hanna Sygietyńska. „Brok”. W: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, redakcja Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, z. 12: *Powiat ostrowsko-mazowiecki*, opracowanie Izabela Galicka, Hanna Sygietyńska, 6–10. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1974.
- Galicka, Izabela, i Hanna Sygietyńska. „Zabytki Broku”. W: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość, środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, redakcja Józef Kazimierski, 240–249. Ciechanów: Towarzystwo Przyjaciół Broku, Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Urząd Miasta i Gminy Brok, 1989.
- Galicka, Izabela, i Hanna Sygietyńska. „Zabytki sztuki powiatu ostrowskomazowieckiego”. W: *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, redakcja Stanisław Russocki, 318–346. Warszawa: Książka i Wiedza, 1975.
- Gula, Jerzy. „Brok nad Bugiem – pałac biskupów płockich. Badania wykopaliskowe 1983–1984 roku”. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica* 23 (2001): 93–101.
- Guttmejer, Karol. „Architektura barokowa na Mazowszu”. W: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Archeologia – Architektura – Etnologia*, redakcja Wojciech Brzeziński, Marian Sołtyśiak, Andrzej Stawarz, 49–66. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2001.
- Jusiak, Paweł. „Działalność fundacyjna właścicieli na terenie miast prywatnych Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku”. *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77 (2016): 271–296.
- Kazimierski, Józef. „Renesansowy pałac w Broku (historia i problemy rekonstrukcji)”. W: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość, środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, redakcja Józef Kazimierski, 250–283. Ciechanów: Towarzystwo Przyjaciół Broku, Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Urząd Miasta i Gminy Brok, 1989.
- Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. 4: *Gubernia płocka*. Opracowanie Robert Kunkel, Wojciech Szymański. Warszawa: Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2013.
- Kowalczyk, Jerzy. „Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 21, z. 4 (1976): 277–319.
- Kowalski, Hubert. „Mapy, plany i rysunki architektoniczne ze zbiorów warszawskich wizytek (zakon Nawiedzenia NMP)”. W: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, redakcja Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki, 267–276. Szczecin: Instytut Historii Nauki PAN, Uniwersytet Szczeciński, Archiwum Państwowe w Szczecinie, 2011.
- Kowalski, Hubert, Joanna Ważyńska, i Barbara Przyłuska. *Przebudzenie. Konserwacja zabytkowych XVII/XVIII/XIX-wiecznych map, planów i rysunków ze zbiorów klasztoru sióstr wizytek w Warszawie, Pałac Rzeczypospolitej, Biblioteka Narodowa, 19 kwietnia – 4 maja*. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, Stołeczny Konserwator Zabytków, 2011.
- Krajewski, Tadeusz. „Społeczno-gospodarczy rozwój i upadek Broku w XVI–XVII wieku”. W: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość, środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, redakcja Józef Kazimierski, 28–41. Ciechanów: Towarzystwo Przyjaciół Broku, Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Urząd Miasta i Gminy Brok, 1989.
- Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, opracowanie Adam Miłobędzki. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
- Kurzej, Michał. *Jan Wolff. Monografia architekta w świetle analizy prefabrykowanych elementów dekoracji sztukatorskich*. Kraków: Dodo Editor, 2009.
- Lolo, Radosław. *Miasta mazowieckie XVI–XVIII wieku. Szkice i studia*. Warszawa: Tetragon, 2021.
- Miłobędzki, Adam. *Architektura polska XVII wieku*, t. 1–2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Miłobędzki, Adam. „Komentarz do «Krótkiej nauki budowniczej dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego»”. W: *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, opracowanie Adam Miłobędzki, 31–102. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
- Mossakowski, Stanisław. „Pałac biskupi w Krakowie a projekty Giovanniego Battisty Gisleniego”. *Rocznik Sztuki Śląskiej* 17 (1999): 137–145.
- Pucyła, Katarzyna. „«Zamek» w Broku – nadbużański Belweder biskupa Henryka Firleja”. W: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, redakcja Michał Wardzyński, 148–151. Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury, 2020.
- Rolska, Irena. *Firlejowie Leopardzi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI–XVII wieku*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009.
- Saczyńska, Monika. „O kaplicach w siedzibach rycerskich i możnowładczych w późnośredniowiecznej Polsce uwag kilka”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 64, nr 3 (2016): 307–325.
- Słomski, Michał. „Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI wieku: przyczynek do problematyki”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77 (2016): 427–456.
- Stępień, Piotr. „Konserwacja Wawelu w świetle doktryn konserwatorskich”. *Ochrona Zabytków* 62, nr 1 (2009): 83–100.
- Uličný, Petr. „Belvederes and loggias in Prague. Two faces of the leisure architecture of the imperial city”. *Studia Rudolphina* 14 (2014): 30–50.
- Wardzyński, Michał. „Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki”. W: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1794*, redakcja Jan Tyszkiewicz, 629–731. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2015.

- Wólkowski, Wojciech. „Pałac Adama Kazanowskiego i jego pierwotna forma w świetle badań architektonicznych”. *Biuletyn Historii Sztuki* 83, nr 3 (2021): 505–535.
- Związek, Tomasz, i Dariusz Brykała. „Wyspy i siano. Późnonowoczesna mapa okolic Broku nad Bugiem w kontekście procesów środowiskowych”. *Studia Geohistorica* 10 (2022): 28–52.
- Zwoliński, Piotr. „Kult obrazu Matki Bożej Studziańskiej w XVII–XIX wieku”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 5 (1996): 243–288.

SUMMARY

A New Assessment of the Płock Bishops' Palace in Brok by Piotr Lasek, Tomasz Związek, Wojciech Wólkowski

The Płock Bishops' Palace in Brok, sometimes called a villa, survived to our times as a ruin. The almost complete destruction of the architectural monument complicated the study of its original structure, the circle of its potential builders and the place it held in the ceremonial residence architecture of Mazovia in the first quarter of the 17th century. Other important research issues included the building's function and the applicable terminology, since in some studies it had been described as a castle having “certain defensive features”. In the current article, new findings concerning the palace's architecture, enabling its full reconstruction, will be present on the basis of the structure's visual documentation and written sources, including ones hitherto unknown and never used in research.

The building in question was raised in the years 1617–1624 upon the initiative of Henryk Firlej of the Lewart coat of arms, the then bishop of Płock. The new palace, in 1650 described as *kamienica* (Polish: a stone house, a tenement), was constructed *in cruda radice* in the grounds of an estate belonging to the bishopric located in the fork of the Bug and a brook named Turka, on a small hill sloping steeply towards the Bug. It was a three-storey brick building with a quadrilateral ground plan, the rectangle measuring approximately 13×41.5 m. It had a chapel, also on a quadrilateral plan, closed with a semicircular apse protruding beyond the face of the eastern elevation. Adjoining the chapel to the north was a quadrilateral tower serving as a staircase, topped by a belvedere (described in the sources as a “summer seat”, i.e. a room used in summer). The elevations were covered with lime plaster, and the rectangular window frames were also shaped in plaster mortar.

An opening described as a “double door” led into the interior of the building, that is, into a spacious, cobbled hallway lit by two windows overlooking the palace courtyard. On the south side, the hallway was adjoined by four rooms of equal size. Judging by their decoration – one of them was decorated with the coats of arms of the Firlej family – those rooms constituted the bishop's apartment. The northern part of the “stone house” had a basement: three rooms accessible from the hallway. A dining room was adjacent to the hallway from the north. Two treasury rooms were located next to it. The interior layout of the first floor was similar to that of

the ground floor. The tower led out into a hallway, from which a small ellipsoidal window opened into the chapel. In the northern section, there was a spacious ceremonial hall heated by a “masonry stove”. The southern section contained four residential rooms. On the second floor there was a hall with three windows, with two “offices” next to it, and “gazebos”, which were probably attic rooms within the side trusses of the roof. The northern, central and southern sections of the palace had separate roof slopes, all of them covered with wood shingles.

A question that arises concerning the episcopal “stone building” in Brok is what exactly were its functions: was it only a villa, a seat used for recreational purposes, or already a palatial residence? Unfortunately, in this case it is difficult to determine which of its floors was more important, whereas this difference is crucial to distinguishing a palace, where the first floor is the essential one, from a villa, where it is the ground floor. The functional layout of the rooms known from the inventories, with identical suites both on the ground floor and on the first floor, as well as the existence of ceremonial rooms lying one above the other, do not allow this issue to be resolved unequivocally. The ground-floor placement of the chapel, and probably of the bishop’s suite as well (which would be suggested by the presence of the bishop’s coat of arms), speaks in favour of the ground floor, and therefore the villa origins of the building. The ceremonial hall located on the first floor, however, was a larger, and this in turn would indicate the palatial nature of the building. Both these storeys were of a similar height and were not differentiated either in the architectural mass of the building or in the design of the façade; they had identical window openings and their surrounds. That the building was of a recreational character (theoretically indicative of a villa function) is, on the other hand, indicated by the formation of its immediate surroundings and the presence of two architectural elements of the building, namely the tower with a gazebo/loggia and the belvedere above the hallways (i.e. the centre-axial section of the building’s body).

The residence in Brok, like the Roman and suburban villas, lay between a courtyard and a garden, which had regular parterres and a precisely arranged orchard. The grounds of the palace/villa were clearly separated from the surrounding countryside by a moat and a fence, a pattern reminiscent of those known from the 1640s designs by Joseph Furttenbach. Following the Italian models, it was the garden that dictated the architectural solutions, with a staircase tower facing it, a gazebo on the building’s roof, and the orientation of the bishop’s rooms towards the garden.

The idea of a gazebo/loggia placed asymmetrically with respect to the building itself, e.g. on top of a tower – as in the dome-roofed Palazzo Altemps in Rome, built after 1568 by Martino Longhi the Elder – originated in the designs of Italian villas and palaces. The fashion for similar structures, ones allowing views of the gardens or the city skyline, reached Central Europe as early as the first half of the 16th century. The gazebo on the Danish Tower at Wawel Castle, today known owing to a conservation project following a design by Adolf Szyszko-Bohusz, was constructed in the 1520s. Also worth mentioning in this context is the tower situated a little closer to Brok: the one of the Bathory Palace in the Old Castle in Grodno, dating from the 1580s. This tower had not only a gazebo on top, which is known from the inventory of 1650, but also an arrangement of masonry stairs around a square column that was identical to the tower in Brok (stairs of an analogous design can

also be found, for example, in the Ujazdowski Castle). Another concept derived from Italian villas was to crown the main body of the building with a belvedere. Several such designs appeared in the late 16th and the early 17th century, for instance in Frascati near Rome, including the famous villa of Cardinal Aldobrandini, built between 1598 and 1603 following a design by Giacomo della Porta. The belvedere in Brok also faces the town and is located on the axis of its main street.

The authorship of the conceptual design for the palace/villa in Brok is unfortunately not confirmed by any source materials; only the details of the stucco decoration in its chapel may give rise to some conjecture. Similar solutions are seen in the stucco work of the parish church in Czemierniki, whose construction was also initiated by Henryk Firlej. Construction of the church in his family estate began in 1603. Initially, it was carried out by a mason named Piotr, and then continued by Jan Wolff, a mason and stuccoist from Zamość. Given that the latter is known to have completed the interior decoration of the Czemierniki church in 1614, and the church itself was consecrated in 1617, it cannot be ruled out that Henryk Firlej subsequently employed Wolff's workshop to take part in the construction of his palace in Brok. Is it possible, however, for a provincial mason to have so consciously referred to very recent Italian models? It seems that the issues of the construction works or stucco details in the palace should be separated from its overall architectural conception. Considering the person of its founder, his education and aesthetic tastes, it can be conjectured that it was he who decided on the stylistic conception for the episcopal "stone house", which was subsequently constructed by the Wolf's workshop.

Descriptions of the building dating from 1773 and 1785 indicate that the palace sustained an increasing damage; a problem certainly linked to the disappearance of its ceremonial and recreational functions. Abandoned, neglected and then ruined, the building was nationalised in 1822. The Russian authorities of the partitioned Poland understandably saw no interest in restoring it to its former glory and leased it out. The ruined palace was of little value to subsequent owners and served as a cheap source of building materials. Any rescue work was prevented by the outbreak of the First World War, after which the building, damaged during the fighting, continued to be dismantled. The Second World War further accelerated the process of its destruction. The building's gradual disappearance was only stopped by the conservation works ordered by the Provincial Conservator of Historical Monuments in 1955–1957. In 1959, the remnants of the palace were entered in the register of monuments. They are now privately owned and again in need of preservation work. It is to be hoped that this study will revive interest in this building, so important to the history of Polish architecture, and contribute to the discussion on its further fate.

BIOGRAPHICAL NOTES

Piotr Lasek is a doctor of humanistic sciences, a historian of art, an assistant professor at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, and the head of

the Collections of Photographs and Survey Drawings. His research focuses on ceremonial residence architecture in Europe in the late Middle Ages and the Early Modern period, and the protection and inventorying of architectural monuments on Poland.

Tomasz Związek is a doctor of humanistic sciences, a historian of the environment, an assistant professor at the Department of Geoecology at the Institute of Geography and Spatial Organization of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. In the years 2011–2019 he worked at the Department of Historical Atlas at the Institute of History of the Polish Academy of Sciences.

Wojciech Wólkowski is a doctor of engineering and architecture, a research fellow at the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, and a designer. He is the author of research analyses and studies on the construction histories of various historical monuments, e.g. castles, palaces and churches.

NOTY BIOGRAFICZNE

Piotr Lasek – doktor nauk humanistycznych, historyk sztuki, adiunkt w Instytucie Sztuki PAN, kierownik Zbiorów Fotografii i Rysunków Pomiarowych. Prowadzi badania nad architekturą rezydencjonalną Europy późnego średniowiecza oraz wczesnej nowożytności oraz nad ochroną i inwentaryzacją zabytków architektury w Polsce.

Tomasz Związek – doktor nauk humanistycznych, historyk środowiska, adiunkt w Zakładzie Geoekologii Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie. W latach 2011–2019 pracownik Zakładu Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN.

Wojciech Wólkowski – doktor inżynier architekt, pracownik naukowy Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, projektant. Autor opracowań badawczych i publikacji dotyczących dziejów budowlanych obiektów zabytkowych, m.in. zamków, pałaców i kościołów.